

M A T I C A H R V A T S K A

BIBLIOTEKA POVIJEST HRVATA

Svezak I.

Nova zraka u europskom svjetlu

Hrvatske zemlje u ranome srednjem vijeku (oko 550 – oko 1150)

Glavna urednica
ROMANA HORVAT

Urednik biblioteke
ZORAN LADIĆ

Urednica sveska
ZRINKA NIKOLIĆ JAKUS

Recenzenti
LUDWIG STEINDORFF
FRANJO ŠANJEK

Povjerenstvo Matice hrvatske
IGOR ZIDIĆ
ZORISLAV LUKIĆ
DAMIR ZORIĆ

Knjiga je objavljena uz potporu Ministarstva znanosti, obrazovanja i sporta Republike Hrvatske

Ilustracija na naslovnici: Cividale del Friuli, Museo Archeologico Nazionale. Archivi e Biblioteca, Cod. CXXXVIII, *Evangeliarium*, f. 5v.
Su autorizzazione della Soprintendenza per i beni storici, artistici ed etnoantropologici del Friuli Venezia Giulia – MiBACT.

CIP zapis dostupan je u računalnom katalogu
Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu pod brojem

ISBN 978-953-150-942-8 (svezak I.)

NOVA ZRAKA

U EUROPSKOM SVJETLU

Hrvatske zemlje u ranome srednjem vijeku
(oko 550 – oko 1150)

Urednica sveska
ZRINKA NIKOLIĆ JAKUS

MATICA HRVATSKA
ZAGREB 2015.

Sadržaj

PREDGOVOR EDICIJI <i>POVIJEST HRVATA</i>	VII
NOVA ZRAKA U EUROPSKOM SVJETLU Hrvatske zemlje u ranome srednjem vijeku (oko 550 – oko 1150)	
PREDGOVOR	XIX
OPĆI PREGLED – TEMELJNE RAZVOJNE SASTAVNICE	
KRAJ ANTIKE NA HRVATSKIM PROSTORIMA (<i>Hrvoje Gračanin</i>)	37
Kraj antike na hrvatskim prostorima	37
Južna Panonija pod opsadom	38
Kasnorimski ustroj u završnoj mijeni	44
Vrijeme Germana	53
Justinijanovo doba	60
<i>Izvori i literatura</i>	66
PREGLED POLITIČKE POVIJESTI HRVATA U RANOM SREDNJEM VIJEKU (<i>Ante Birin</i>)	3
Doseljenje Slavena na područje Ilirika	3
Seoba Hrvata	6
Pod franačkim vrhovništvom	8
Hrvatska u doba prvih Trpimirovića	11
Stvaranje neovisne hrvatske kneževine	13
Tomislav i njegovi nasljednici	18
Kraljevstvo Hrvatske i Dalmacije	21
Vrhunac ranosrednjovjekovne hrvatske države	24
Borbe za prijestolje i dolazak Arpadovića	30
<i>Izvori i literatura</i>	35
RAZVITAK HRVATSKOG ETNIČKOG IDENTITETA (<i>Neven Budak</i>)	71
Pisana vrela o podrijetlu Hrvata	72
Hrvati prije i izvan Hrvatske?	74
Teorije o podrijetlu	77
Vrijeme dolaska	80
Stvaranje identiteta – nova razmišljanja	82
<i>Izvori i literatura</i>	86

RAZVOJ POLITIČKIH USTANOVA (<i>Damir Karbić</i>)	89
Formiranje i razvoj države na hrvatskom prostoru	89
Elementi političke strukture	99
Vladar: od kneza do kralja	99
Vladareva supruga: kneginje i kraljice	105
Kraljevska vlast, velikaši, plemstvo i gradovi	108
<i>Izvori i literatura</i>	118
DRUŠTVO (<i>Damir Karbić</i>)	121
Počeci društvenog raslojavanja	121
Ranosrednjovjekovno seljaštvo	122
Počeci plemstva	125
Gradsko društvo	127
<i>Izvori i literatura</i>	129
GOSPODARSTVO (<i>Florence S. Fabijanec</i>)	131
Jarilo poljima hodi, žito rodi	131
Maslinarstvo, vinogradarstvo, povrtlarstvo i druge gospodarski iskoristive površine	133
Vinograd (<i>vinea</i>)	133
Maslinici (<i>oliveta</i>)	134
Pašnjaci i stoka (<i>pascua, grex</i>)	135
Kamenolomi (<i>cararia, petra, lapides</i>)	136
Vrt (<i>/h/ortus</i>)	137
Ribolovište (<i>piscationis</i>) i ribarstvo	137
Solana (<i>salina</i>)	138
Šume (<i>siluae</i>)	138
Razne gospodarstvene upravne jedinice	139
Ager	139
Alodij	140
Curtis – pridvorno gospodarstvo	140
Praedium – predij	141
Villa – seoska općina	142
Vicus – novo selo (?)	142
Novčarstvo	143
Solidus – solid	144
Romanatus	144
Denarius – srebrni denar	145
Libra auri – zlatna libra	145
Mjerni sustav	145
Obrti	146
Kožarstvo	146
Mlinarstvo i obrada tekstila	146
Keramika	147
Talioničarstvo i kovanje	148
Zlatarstvo	149
Brodogradnja	149

Porezi	150
Prometnice i trgovina	151
<i>Izvori i literatura</i>	155
USTROJ HRVATSKE VOJSKE U RANOM SREDNJEM VIJEKU (<i>Ante Nazor</i>)	157
Izvori za raspravu o ustroju hrvatske vojske u ranom srednjem vijeku	157
Grane i rodovi hrvatske vojske u ranom srednjem vijeku	158
O novačenju	160
O zapovjednoj strukturi	164
Zaključak	166
<i>Izvori i literatura</i>	168
POKRŠTAVANJE I RANA KRISTIJANIZACIJA HRVATA (<i>Trpimir Vedriš</i>)	171
Pokršćavanje i/ili kristijanizacija?	173
Tko je i kada pokršten?	174
Pisani izvori i druga svjedočanstva	176
Čimbenik kontinuiteta: kršćanstvo kasnoantičkih starosjedilaca	180
Poganska vjera Hrvata: rekonstrukcija ili moderni konstrukt	183
Karakteristike poganskog ukopa i učinci pokršćavanja	185
Mit upisan u krajolik: elementi pretkršćanske sakralne topografije	186
Vanjski čimbenici dugog trajanja: Rim i Carigrad	189
Franci: konačno pokršćavanje i obnova crkvene organizacije	191
<i>Izvori i literatura</i>	197
CRKVA I VJERSKI ŽIVOT (<i>Trpimir Vedriš</i>)	199
Crkveno uređenje u kasnoj antici i njegovo nasljeđe	199
Pitanje obnove i pripadnosti Crkve u Dalmaciji u ranome srednjem vijeku	204
Osnutak i sudbina Ninske biskupije	208
Splitski sabori 925–928.	211
Razvoj crkvenog uređenja do sredine 12. st.	213
Gornja Dalmacija: osnutak Dubrovačke i Barske metropolije	214
Donja Dalmacija: usitnjavanje Splitske metropolije i uzdignuće Zadarske nadbiskupije	215
Crkveno uređenje pod Arpadovićima: osnutak Zagrebačke biskupije	216
Unutarnja obnova: odjek Grgurovske reforme u Hrvatskoj i Dalmaciji	218
Redovništvo i razvoj samostanskog života	222
Štovanje svetaca i pobožnost	225
Pobožnost i vjerski život	229
<i>Izvori i literatura</i>	232
PRAVO I PRAGMATIČNA PRAVNA PISMENOST (<i>Damir Karbić – Branka Grbavac</i>)	235
Antička pravna baština	235
Bizantski i germanski pravni tragovi	237
Razvoj kanonskog prava	239
Vladar kao zakonodavac i sudac	240
Sudstvo u praksi	242
Razvoj notarijata	244
Kartulari	247
<i>Izvori i literatura</i>	249

INTELEKTUALNI I KULTURNI RAZVOJ. LATINSKA PISMENOST	
HRVATSKOGA RANOG SREDNJEG VIJEKA (<i>Mirjana Matijević Sokol</i>)	251
Osmo stoljeće – novi počeci	251
Karolińska renesansa: dvojnost latinske pismenosti	253
Jedinstveni prostor pod okriljem Crkve	256
Istaknuti pojedinci – prvi pjesnici i »povjesničari«	260
Žanrovi – počeci pisanja »historije«	261
Knjige, skriptoriji i knjižnice	262
Izvori i literatura	264
HRVATSKA GLAGOLJIČKA I ĆIRILIČKA PISANA KULTURA	
U RANOM SREDNJEM VIJEKU (<i>Tomislav Galović</i>)	267
Kulturološke odrednice	267
Nastanak glagoljice	268
Sjeverni i južni put	269
Prvotna svjedočanstva	269
Crkveni partikularni sabori i glagoljaštvo	270
Najstarija hrvatska glagoljička epigrafija	270
LIKOVNA UMJETNOST I KULTURA (<i>Magdalena Skoblar</i>)	285
Pod okriljem Bizanta	285
Reprezentativne crkve u gradovima	286
Luksuzne građevine izvan urbanih centara	290
Između Istoka i Zapada	291
Hrvatska kneževina	291
Centralne građevine	294
Istra	296
Moć lokalnih i stranih naručitelja u 11. i 12. stoljeću	298
Jedanaesto stoljeće i počeci romanike	298
Benediktinci	301
Koloman i zrela romanika u Zadru	302
Izvori i literatura	306
PRIVATNI ŽIVOT (<i>Zrinka Nikolić Jakus</i>)	309
Obitelj i obiteljski život	309
Stanovanje	314
Odjeća i nakit	317
Prehrana	321
Bolest i zdravlje	322
Igre	325
Izvori i literatura	327
REGIONALNA POVIJEST	
SJEVEROZAPADNA HRVATSKA U RANOM SREDNJEM VIJEKU	
(<i>Hrvoje Gračanin – Silvija Pisk</i>)	331
Avarski i slavenski prodori	331
Avarsko razdoblje	334

Donjopanonska kneževina	338
Između Mađara i Hrvata	344
<i>Izvori i literatura</i>	350
SJEVEROISTOČNA HRVATSKA U RANOM SREDNJEM VIJEKU (<i> Hrvoje Gračanin </i>)	353
Avarsko razdoblje	353
Donjopanonska kneževina	357
Između Mađara i Hrvata	362
<i>Izvori i literatura</i>	367
ISTRA I KVARNER U RANOM SREDNJEM VIJEKU (<i> Maurizio Levak </i>)	371
Shizma triju poglavlja	371
Militarizacija uprave i društva, kastrizacija, seoba Slavena	374
Istra u Franačkom Carstvu	381
Kvarnersko područje u 9. stoljeću	387
Vrijeme njemačke i mletačke prevlasti	390
<i>Izvori i literatura</i>	396
GORSKI KOTAR, LIKA I KRBAVA (<i> Ante Birin </i>)	399
Prvo središte ranosrednjovjekovne hrvatske kneževine	399
Banovina i župe	402
Plemstvo s područja Like i Krbave	404
Arheološka baština	407
<i>Izvori i literatura</i>	408
SJEVERNA I SREDNJA DALMACIJA U RANOM SREDNJEM VIJEKU (<i> Ivan Basić </i>)	411
Pojam Dalmacije – kontinuiteti i mijene	411
Baština kršćanske kasne antike: Justinijanova rekonkvista	411
Regionalizam i obilježja društvene krize	413
Prijelom na prijelazu stoljeća – Avari i Slaveni	414
Između Bizanta i Slavena – spojnice i razdjelnice	419
Uzmac Bizanta i ekspanzija franačke moći	422
Društvene i kulturne strukture	425
Razvoj političkih i upravnih institucija u Hrvatskoj kneževini	427
Kulturni procvat Branimirova vremena	431
Pokušaji i uspjesi crkvene integracije	433
Konsolidacije i previranja u 10. stoljeću	434
Jadranska baština Trpimirovića i uloga Venecije	435
Reforma i renesansa 11. stoljeća	437
Simptomi dezintegracije koncem 11. stoljeća	439
Nova dinastija pred starim izazovima: prva polovica 12. stoljeća	440
<i>Izvori i literatura</i>	442
JUŽNA DALMACIJA (<i> Ivan Majnarić – Kosjenka Laszlo Klemar </i>)	447
Postanak srednjovjekovnih središta	447
Izvan okrilja Bizanta – k državnim tvorbama	450
Rasadišta kulture	452
Izdizanje ranosrednjovjekovne Duklje	454
Organizacija crkvenog i redovničkog života	455

Teritorijalno-politička interesna preklapanja	458
<i>Izvori i literatura</i>	459
BOSNA I HUM/HERCEGOVINA (<i>Goran Bilogrivić</i>)	461
Avari i Slaveni	462
Franačka ekspanzija i stvaranje kneževina	464
Deseto stoljeće – sklavinije između Hrvatske i Srbije	467
Od stranih vladara do bana Bosne	469
<i>Izvori i literatura</i>	472
HRVATSKA U MEĐUNARODNOM KONTEKSTU	
BIZANT NA HRVATSKOM PROSTORU U RANOM SREDNJEM VIJEKU (<i>Hrvoje Gračanin</i>)	477
Od poleta do zastoja	478
Novi uspon i opadanje	485
<i>Izvori i literatura</i>	493
KAROLINŠKO, OTONSKO I SVETO RIMSKO CARSTVO (<i>Ivan Majnarić</i>)	499
Europa u okrilju Karolinškog Carstva	499
Na rubovima Carstva	500
Podjele Carstva	502
Hrvatski vladar i Karolinško Carstvo	503
K propasti Carstva i postanku Europe	505
Ponovni čimbenik objedinjavanja – Sveto Rimsko Carstvo	507
<i>Izvori i literatura</i>	511
PAPINSTVO (<i>Ivan Majnarić</i>)	515
Univerzalnost Rimske Crkve	516
Velika crkvena reforma i hrvatski vladari	523
<i>Izvori i literatura</i>	529
VENECIJA (<i>Lovorka Čoralić</i>)	533
Uvod: Mleci – grad-država izrasla iz bizantskoga okrilja	533
Od neretvansko-mletačkih pomorskih srazova do istarskih i zadarskih protumletačkih pobuna – prva stoljeća hrvatsko-mletačkih političko-državnih veza	536
Migracijski procesi i komunikacija između dviju jadranskih obala. Počeci kulturnih prožimanja	542
Zaključak	545
<i>Izvori i literatura</i>	546
JUŽNA ITALIJA (<i>Zrinka Nikolić Jakus</i>)	547
Slaveni na Garganu i u široj regiji	554
Normani u Južnoj Italiji	558
Normanski rod »sinovi Amika« i hrvatski krajevi	559
<i>Izvori i literatura</i>	562
BALKANSKE SKLAVINIJE I BUGARSKA (<i>Trpimir Vedriš</i>)	565
»Potonuli svijet« balkanskih sklavinija	565
Morava	569

Najranija srpska povijest i smještaj Srbije u ranome srednjem vijeku	573
Srbija između Bugarske i Bizanta (o. 850 – o. 1050)	575
Duklja i Raška (1020–1180)	577
Bugari u 7. i 8. st.	579
Uspon Bugarske u 9. st.	582
Bugarska i Bizant u 10. st. – uspostava Bugarskog Carstva	583
Pobuna kometopula i pokušaj obnove Bugarskog Carstva (976–1018)	586
Bugarska unutar Bizantskog Carstva (1018–1185)	587
Značenje bugarske ranosrednjovjekovne kulture i pismenosti	588
<i>Izvori i literatura</i>	590
UGARSKA (<i>Zrinka Nikolić Jakus</i>)	593
Prije doseljenja	593
»Zauzeće domovine«	595
Društvo i organizacija vlasti	597
»Slavonsko pitanje«	603
Arpadovići postaju hrvatski kraljevi	605
<i>Izvori i literatura</i>	611
KAZALO OSOBNIH IMENA	613
KAZALO ZEMLJOPISNIH POJMOVA	629
POPIS SURADNIKA U KNJIZI	643

Bizant na hrvatskom prostoru u ranome srednjem vijeku

Procvat Justinijanova vremena u prvi je mah zasjenio strukturne slabosti kasnorimske države koja ga je iznjedrila u završnom naletu nekadašnje slave, ali ga više nije bila kadra dugoročno održavati, osobito suočena s novim pogibeljima. U svega nekoliko desetljeća od Justinijanove smrti golemo su carsko zdanje, koje se protezalo od Bliskog istoka do zapadnog Sredozemlja, nagrizle pukotine, premda nisu izostali pokušaji da se osipanje spriječi. U tome se vrlo uspješnim pokazao car Mauricije (582–602) koji je poduzeo održavati korake da učvrsti prilike u Italiji i sjevernoj Africi, a poglavito da očuva dunavsku i istočnu granicu. Istočno je Rimsko Carstvo na prijelomu stoljeća još odavalo dojam snage i veličine. No u prvoj polovici 7. stoljeća uslijedio je uzmak na svim poljima, što je Carstvo pretvorilo u srednjovjekovnu državu poznatu pod historiografskim nazivom Bizant. Današnji hrvatski prostor, položen na sjeverozapadnom rubu dosega istočnorimske vlasti, nije igrao istaknutu ulogu u carskim naumima. Južna Panonija, izuzevši njezin krajnji istočni odsječak s težištem na Sirmiju, malo su značili Carstvu, o čemu dovoljno svjedoči podatak da je sredinom 6. stoljeća prepuštena Langobardima. U to su vrijeme južnopanonske prometnice, nekoć ključna veza s Italijom i zapadnim pokrajinama, potpuno izgubile na važnosti zbog prijeteće blizine Gepida. Osim toga, sve učestalije slavenske provale u Istočni Ilirik otežavale su prometne komunikacije prema sjeverozapadu, a može se pretpostaviti i da su ceste dobrim dijelom bile već zapuštene i nagrizene vremenom. Čak ako se i uzme da su ostrogotske vlasti iz vlastitih potreba pokazivale brigu za održavanjem rimskih putova u južnoj Panoniji, o čemu nema pouzdanih svjedočanstava, zacijelo nisu poduzimani sustavni popravci. Imajući sve izneseno na umu, ne čudi da su se Istočni Rimljani, odnosno Bizantinci, u ratu protiv Ostrogota služili poglavito pomorskim putovima, rjeđe kopnenim pravcem, ali i tada isključivo preko južne Dalmacije. Otuda je nužno veća pozornost bila usmjerena na istočnu jadransku obalu i otoke jer je nadzor nad njima nudio nesmetaniju poveznicu s Italijom. Istočnorimska premoć na moru, glasovita bizantska talasokracija (vladavina morem), jamčila je da će glavna obalna, a naročito otočna uporišta na istočnom Jadranu ostati u carskom domašaju. Justinijan i njegovi neposredni nasljednici dodatno su se za to pobrinuli, što obnavljajući i održavajući postojeće što podižući nove utvrde duž glavnih pomorskih pravaca, pri čemu su oživljavani i stari prapovijesni ili prethodno nenaseljeni položaji. Uz preživjele gradove na samoj obali, svedene također na fortifikacijske točke, te su utvrde, jednako kao i utvrđena naselja na otocima, od kojih su se neka počela razvijati tek u ovo vrijeme, bile luč ma koliko krhkog bizantskog utjecaja na istočnom Jadranu tijekom 7. i 8. stoljeća, prije nego što se Carstvo početkom 9. stoljeća opet u punini aktiviralo na tom prostoru, sraziv-

ši se s novom ranosrednjovjekovnom velesilom – Franačkom. Ovo buđenje sasvim zorno pokazuje da Bizant ni u jednom trenutku nije odustao čak i od najudaljenijih predjela svoje ekumene makar ga okolnosti prisilile na dugotrajnije mirovanje. No ni novi uzmah nije potrajao pa se Carstvo doskora ponovno našlo u povlačenju koje je u 11. stoljeću završilo gubitkom svakoga stvarnoga utjecaja na istočnom Jadranu.

Od poleta do zastoja

Mreža bizantskih pomorskih uporišta koja su štitila dva osnovna plovidbena smjera na istočnom Jadranu, jedan uz obalu koji je spajao primorske gradove i drugi po vanjskom otočnom rubu, bila je napose razgranata na Kvarneru, obuhvaćajući prolaze između kopna i otoka (Velebitski kanal i Kvarner u užem smislu) te prolaze među otocima kao i put s vanjske strane otokā. I danas su vidljivi ostaci utvrda na Pagu (u Lunu, iznad Caske i Paga, Sutojanj), Rabu (Sv. Damjan iznad Barbata, Kaštelina, u Palitu, Sorinj, kraj Lopara), Krku (Korintija, Veli grad kod Vrbnika) i drugim otocima (Sv. Marko, Palacol, Sv. Petar kod Ilovika), kao i na kontinentalnoj obali (Drvišica kod Karlobaga, Gradina kod Prizne, Klis iznad Lukova, a posebno je bio gust vinodolski niz koji su činile Ledenice, Lopar, Bribir, Belgrad, Badanj kod Crikvenice, Drivenik i Hreljin). Riječ je o utverdama nevelikog tlocrta koje su poglavito bile namijenjene za motrenje i dojavljivanje, ali su mogle poslužiti i kao pribježište stanovništvu okolnog područja. Glavna vojna uporišta smjestila su se u utvrđenim naseljima poput Senije (d. Senj), Tarsatike (d. Trsat), Fulfina (d. Mirine kod Omišlja), Arbe (d. Rab), Kurikte/Kurika (d. Krk), Krepse (d. Cres) i Apsora (d. Osor). Niz se nastavljao duž zapadnoistarske obale, od utvrde Kastril na poluotoku Premantura do Milja i Trsta, ali su na tom pravcu prevladavala naseljena mjesta (Pula, brijunski Kastrum, Rovinj, Poreč, Novigrad, Sipar, Umag, Piran, Izola, Kopar), te još dalje sjevernojadranskim lukom prema mletačkim lagunama.

Na zadarskom arhipelagu najvažnije su utvrde bile na Vrgadi (Gradina), Ugljanu (Sv. Mihovil), Pašmanu (Pustograd) i Kornatu (Toreta). Na njih su se nadovezivale dvije istaknute utvrde u šibenskom akvatoriju, na otoku Žirju (Gradina i Guštjerina). Poveznicu s utverdama na srednjodalmatinskim otocima činila su dva kopnena uporišta, Tragurij (d. Trogir) i Aspalat, odnosno Dioklecijanova palača (d. Split), s time da je Tragurij funkcionirao kao otočić, o čemu svjedoči i Konstantin VII. Porfirogenet u 10. stoljeću.¹ Na Braču je zasada ustanovljena jedna utvrda na sjevernoj strani otoka (Mirje nad Postirama), a možda je i na području današnjeg Bola već u ovo vrijeme postojalo naselje, to izglednija pretpostavka ako bi bar dio istočnorimskih/bizantskih moneta iz 5–7. stoljeća (novac Arkadija, Teodozija II., Lava I., Justinijana I., Justina II., Mauricija i Foke), koje se čuvaju u numizmatičkoj zbirci dominikanskog samostana sv. Marije Milosne, potjecao odavde. Hvar se dičio s nekoliko utvrdenja (Zaostrog, Gradina u Jelsi, Grad/Galešnik na brdu Paljenici, Tor, Stari Grad, Gračešće), među kojima je posebno mjesto zauzimao Stari Grad, antički Far. U samom mjestu ili njegovoj okolici otkriveno je i nekoliko komada bizantskog novca iz 6–7. stoljeća, izloženih u numizmatičkoj zbirci dominikanskog samostana

¹ DAI 29, 260–261 (gl. 29, str. 71–72, 254–255).

Kasnoantički kompleks u Polačama na otoku Mljetu

Raskošno ladanjsko zdanje, tzv. »palača« u uvali Polače, koja je i sama prozvana po latinskoj riječi za palaču (*palatium*), sagrađeno je možda u 5. stoljeću, a služilo je rezidencijalnim i protokolarnim potrebama nekoga visokog dužnosnika. Palača je dio kompleksa koji se sastoji od nekoliko drugih zgrada. U blizini, na padinama obližnjeg brda koje okružuje zaljev, nalaze se ostaci dviju kršćanskih crkava iz 6. stoljeća. Na vrhu brda smještena je utvrda koja je nadzirala cijeli zaljev. Kompleks je bio dio mreže bizantskih pomorskih uporišta na istočnom Jadranu.

sv. Petra mučenika. Još izravniji pokazatelj života u Faru ranokršćanske su dvojne crkve podignute upravo u 6. stoljeću. Jamačno je i Korčula na istoimenom otoku, pripada li njezin postanak izmaku antike kao što se pretpostavlja – možda je ona obzidano naselje koje Konstantin VII. Porfirogenet spominje na otoku i koje u njegovo vrijeme više nije bilo napučeno² – bila utvrđena postaja na plovidbenom pravcu. Utvrda je stajala i na Lastovu (na brdu Straža ponad Pjevora u Selu Lastovu).

Utvrda na otoku Svecu zapadno od Visa bila je pomaknuta u odnosu na spomenuti otočni niz, nadgledala je prostor do Žirja, a položajem na obodu vanjskog plovidbenog pravca imala je ulogu u poprečnom putu prema suprotnoj italskoj obali. Istočno od Korčule smjestilo se utvrđenje na otoku Majsanu (položaj Stražarnica) koje je nadziralo morske prolaze između Pelješca i Mljeta, Mljeta i Korčule te Korčule i Pelješca. Iz samostanskog kompleksa na Majsanu potječe i skupni nalaz brončanog novca Justinijana I. i Justina II. (novac se datira u vrijeme od 541/542. do 574/575), što pokazuje propulzivnost lokaliteta sredinom i u drugoj polovici 6. stoljeća. Samostani (i ladanjske crkve) u prijelazno su doba između antike i srednjeg vijeka zamijenili u dijelu funkcija gradska središta i druge vrste naselja jer su često bili zaštićivani bedemima (samostanski kompleks na otoku Orudi kod Lošinja, Sv. Petar kod Ilovička), što je u uvjetima sažimanja naseobinskih aglomeracija nužno privlačilo stanovništvo. Kasnoantički kompleks u uvali Polače na sjeverozapadnoj ivici Mljeta, koji je po nalazima keramike živio još i u 7. stoljeću, također je bio uklopljen u mrežu pomorskih uporišta sa svojom utvrđenom palačom i pristaništem za noćni prihvat lađa. Na Pelješcu je bilo nekoliko utvrda.

Na sjevernoj strani poluotoka jedna je stajala pri zapadnom vrhu (Gradine nad Žalom kod Trpnja), a druga na spoju s kontinentalnim dijelom (Zamasline). Prva je branila pristup Pelješcu s morske strane i imala dobar pregled nad Neretvanskim

² DAI 30, 110–111 (gl. 30, str. 78–79, 262–263).

kanalom, a poveznicu s njom zacijelo su tvorili lokalitet Baćine kod Ploča uz ušće Neretve i nasuprotno položeni otočić Osinj, na čijoj se istočnoj strani nalazila utvrda koja je kontrolirala deltu i Neretvanski kanal. Zamaslinska je utvrda štitila ulaz na poluotok s kopnene strane. Još dvije utvrde smjestile su se kod Stona (Stari Grad, Sv. Mihajlo). Dalje na jugoistok od Pelješca najvažnija su uporišta bila Raguzij (d. Dubrovnik) koji je po svemu sudeći nastao u 6. stoljeću upravo kao utvrda za nadzor plovidbe i Epidaur (d. Cavtat). Na dubrovačkom području pronađen je novac careva 6. stoljeća, Justinijana I., Justina II. i Mauricija, što bi govorilo u prilog pretpostavci da je naselje postojalo već u to vrijeme. Mrežu istočnojadranskih pomorskih uporišta uvriježilo se u historiografiji nazivati *limes maritimus*, tj. pomorska utvrđena granica (Suić, Rapanić, Goldstein), pretpostavka koja je u novije vrijeme opravdano osporena (Brusić, Katić). Za takvu oznaku uistinu nema stvarne osnove jer sličan *limes* nije nigdje otkriven niti bi imao svrhu na istočnom Jadranu kad je bizantska prevlast na moru bila neupitna. Napokon, sam se pojam u kasnorimsko doba pojavljuje jedino u vezi s mjerništvom.³ Utvrde tako nisu bile dio vojnoobrambenog sustava, što bi podrazumijevao termin *limes*, nego su poglavito olakšavale uvjete plovidbe na glavnim pomorskim pravcima pružajući dodatnu zaštitu i sigurnost brodovima, a pojedine su vjerojatno po potrebi služile i kao zaklon stanovništvu u trenucima ugroze.

Od sedamdesetih godina 6. stoljeća Bizant je ratovao na Istoku protiv Perzije, a istodobno su bile učestale avarske i slavenske provale preko donjeg Dunava, donoseći opasnost u predvorje carske prijestolnice. Stoga se Bizant sve manje mogao izravno angažirati na jednoj i na drugoj obali Jadrana. Italija se od konca šezdesetih godina 6. stoljeća našla pod snažnim pritiskom doseljenih Langobarda koji su se širili nautrb bizantskih posjeda, što je carske vlasti naposljetku navelo da rješenje potraže u ustrojavanju povojačenog sustava uprave. Početkom osamdesetih godina uprava nad Italijom povjerena je vojnom upravitelju s naslovom egzarha koji je stolovao u Raveni (otuda i historiografski naziv Ravenski egzarhat). Njegove su široke ovlasti zahvaćale i u čisto civilne poslove pa je do sredine 7. stoljeća služba prefekta pretorija, glave civilne uprave podređene vrhovnom egzarhovu nadzoru, postala izlišnom i ukinuta je. Ovime je bio dovršen proces militarizacije administrativnog aparata, čija je svrha bila daleke oblasti Carstva učiniti sposobnima da se što samostalnije brinu za svoju obranu. To je ujedno značilo i da su sve više prepuštane same sebi i vlastitoj snalažljivosti. Histrija je kao administrativni dio Italije, ali za razliku od rimskog doba sada vjerojatno kao zasebna pokrajina, otpočetak bila izravno podređena egzarhu. S vremenom je i u njoj civilna uprava prešla u potpunosti u ruke vojnog načelnika (*magister militum*), što je bila preslika istovjetnog razvoja u samoj Italiji. Vojni načelnik bio je podvrgnut egzarhu koji ga je i imenovao, nedvojbeno uz suglasnost središnjih vlasti u Carigradu, a stolovao je u Poli (d. Pula) kao središtu pokrajine. Kakav je od konca 6. stoljeća točno bio upravni položaj bizantske Dalmacije, pod koju je potpadalo i kvarnersko područje, nesigurno je zbog pomanjkanja konkretnijih svjedočanstava. Pisma pape Grgura I. Velikog spominju u to vrijeme prokonzula Dalmacije Marcelina⁴ kojeg car izravno poziva k sebi, a dotični se kao prokonzul, premda bez poblizega određenja, navodi i u suvremenom natpisu salonitanskog svećenika Ivana.⁵ I dok je prema ne-

³ Vidi Jean-Yves Guillaumin, *Sur quelques notices des arpenteurs romains*, Pariz 2007., 137–155.

⁴ *Ep. lib. IX*, 158, 237.

⁵ *CIL III*, 9527 + p. 2139 = *AE* 1890, 80 = *ILCV* 79a+b.

Urbikino blago iz Narone

Tzv. Urbikino blago iz Narone naziv je za ostavu slučajno otkrivenu 1901. u selu Vid kod Metkovića. Ležala je zakopana u samom središtu antičke Narone, na južnoj strani glavnoga gradskog trga. Osim zlatnog nakita (trodijelni prsten, privjesak, dva prstena, pločasta kopča, ostava je izvorno sadržavala 65 zlatnika bizantskih careva iz 6. stoljeća. Danas se čuvaju dvadeset i četiri solida Justinijana I., dvadeset i tri solida i šest tremisa Justina II., pet solida i tri tremisa Tiberija II. te jedan Mauricijev tremis, dok nedostaju jedan Justinov solid i dva Tiberijeva tremisa. Na ukrasnoj pločici trodijelnog prstena stoji natpis: VRVEC, što je don Frane Bulić, koji je prvi objavio nalaz, protumačio kao žensko ime VRBICA (*Urbica*). Ostava je nedvojbeno pripadala bogatoj i uglednoj osobi, a pohranjena je po svemu sudeći početkom 7. stoljeća. (©Arheološki muzej u Splitu, snimio Ante Verzotti)

kim istraživačima to dokaz da je Dalmacija bila prokonzulska pokrajina neposredno podčinjena caru (Ferluga), drugi radije pomišljaju da je u pitanju tek počasni naslov, da je Dalmacijom ravnao mjesni vojni zapovjednik i da je bila dio Ravenskog egzarhata (Margetić). Iznesena je i mogućnost da se zapravo radilo o podijeljenim ovlastima, tj. da je Dalmacija o egzarhu ovisila u vojnim poslovima, a u civilnim o iliričkom prefektu⁶ (Hartmann). Nesumnjivo je jedino to da se upravno središte u ovo vrijeme i dalje nalazilo u Saloni (d. Solin).

Svršetak 6. stoljeća donio je istočnoj jadranskoj obali i zaleđu novu opasnost koja je poništila vojnopolitička postignuća Justinijanova doba i svela bizantske posjede na uporišta na obali i otocima. Na izmaku 6. i početkom 7. stoljeća vrela bilježe prve

⁶ Načelnik istočnorimske Iliričke prefektura, nazivane i Istočni Ilirik jer je Panonska ili Ilirička dijeceza bila poznata kao Zapadni Ilirik. Istočnorimska Ilirička prefektura je u sastavu imala Dačku i Makedonsku dijecezu (prostor današnje Srbije, Kosova, Crne Gore, Makedonije, Albanije, zapadne Bugarske i Grčke), a sjedište joj se nalazilo u Tesaloniki (Solunu).

sustavnije avarske i slavenske prodore u Dalmaciju i Istriju.⁷ Ove su navale bile pljačkaškog karaktera i ne bi ih se smjelo tumačiti kao slavensku naseobinu, ali su potaknule novu depopulaciju ugroženih predjela i sklanjanje romanskog stanovništva na sigurnija, manje pristupačna i bolje utvrđena mjesta. Dalmaciju i Istriju sada je snašao sličan udes koji je odavno bio pogodio južnu Panoniju. Pod dojmom prijeteće pogibelji stanovnici su napuštali gradska središta koja su napadače više privlačila, a bilo ih je teže braniti. Vjerojatno je u takvim okolnostima počelo napuštanje Epidaura, čiji su žitelji napučili Raguzij, a po svoj su se prilici prebacili i u obližnje otočne zbjegove. Jednako tako su i Salonitanci sigurnost u sve većem broju tražili u susjednoj Dioklecijanovoj palači te na otocima Šolti, Čiovu, Braču i Hvaru (Toma Arhiđakon spominje još i luke Vis i Korčulu).⁸ Njihov zavičajni grad je nastavio živjeti budući da je na tlu Solina otkrivena ostava novca careva Justinijana I., Justina II., Mauricija, Foke (602–610) i Heraklija I. (610–641), od kojih najmlađi kov, kako se čini, pripada 630/631. godini, kao i pet zlatnika careva Mauricija, Foke i Heraklija uzidanih u crkvu na solinskoj Gradini. O stanovitoj vitalnosti Narone (d. Vid kod Metkovića) svjedoči pak tzv. Urbikino blago koje je, osim zlatnog nakita, sadržavalo i zlatnike Justinijana I., Justina II., Tiberija II. i Mauricija te bazilika otkrivena na položaju Erešove bare koja se datira u početak 7. stoljeća.

Međutim, i Naronitanci su se vjerojatno iseljavali, u utvrde na obali i srednjodalmatinskim otocima. Odlazak ljudi, smanjenje gospodarskih aktivnosti, pad prometne važnosti i nemogućnost da se održi nužna kvaliteta urbanog života u promijenjenim prilikama mnogo su više nego kakav rušilački napad presudili opstanku kasnoantičkih gradova na istočnoj obali Jadrana tijekom 7. stoljeća. Možda i ne bi trebalo odbacivati navode vrela da su gradovi bili poharani, premda su izvješća o pokoljima mjesnog romanskog stanovništva malo vjerojatna, nalik nezaobilaznoj sastavnici predodžbe o nasilnoj propasti. Pretpostavka o pljačkaškom pustošenju naročito vrijedi kad arheologija pruži potkrepu kao u slučaju Nezakcija (d. Vizače kod Pule) gdje su utvrđeni paljevinski slojevi datirani u rano 7. stoljeće. No ovo je mogao biti samo jedan od završnih udaraca u mnogo složenijem i dugotrajnijem procesu koji je iz različitih razloga izbrisao velik broj naselja u kasnoantičkoj Dalmaciji. Tako je na odumiranje glavnine podvelebitskih naselja, primjerice Ortople (d. Stinica), Vegije (d. Karlobag), Lopsike (d. Sveti Juraj) i Argirunta (d. Starigrad), više utjecala činjenica što ih je zaobilazio plovni put, a isto se može ustvrditi i za Enonu (d. Nin).

Čini se da su do početka četrdesetih godina 7. stoljeća prvi došljaci postojanije zasjele na istočnoj jadranskoj obali ili su joj se barem primaknuli. *Djela rimskih prvosvećenika* bilježe poslanje opata Martina koji je, opskrbljen znatnim novčanim sredstvima, po nalogu pape Dalmatinca, Ivana IV. (640–642), obilazio Dalmaciju i Istriju otkupljujući romanske zarobljenike koje su neznabošci zasužnjili i prikupljajući svetačke relikvije. Tu je i podatak da su se Slaveni, po svojoj prilici u ljeto 642. godine, prebacili morem do okolice Siponta u Apuliji na zapadnoj jadranskoj obali,⁹ vjerojatno na poticaj i uz pomoć Bizanta koji je vladao Jadranom. Moglo bi se otuda pomišljati da su tada bili uspostavljeni svojevrсни saveznički odnosi, što bi se pak dalo povezati s opaskom Konstantina VII. Porfirogeneta da su se slavenski naro-

⁷ Teofilakt Simokata, 7.11.9–12.1; Grgur I. Veliki, *Ep. lib. IX*, 154, X, 15; Pavao Đakon, knj. 4, gl. 24, str. 110.

⁸ Toma, gl. VIII, str. 38–39.

⁹ Pavao Đakon, knj. 4, gl. 44, 124–125.

di u Dalmaciji »pokoravali« bizantskoj vlasti od vremena cara Heraklija I. Imajući pred očima sebi suvremenu etnopolitičku sliku, Konstantin je Herakliju čak upisao u zasluge ponovno napučivanje područja koja su Avari bili opustošili, to jest oblasti Hrvata, Srba, Zahumljana, Travunjana, Kanalićana, Diokličana (»Dioklecijanaca«) i Neretvana.¹⁰ Kad bi se to prevelo u kasnoantičke okvire, moglo bi se predmnijevati da su se slavenske skupine smještale prema federatskom sporazumu ili, kao što se često događalo u kasnom Rimskom Carstvu, da su carske vlasti naknadno potvrdile njihov dolazak sklopivši s njima ugovor o savezu. Ovo odzvanja i u splitskoj tradiciji što je kazuje Toma Arhidakon o carskoj zapovijedi knezovima pridošlica da ne smiju uznemiravati Salonitance koji su se nastanili u Dioklecijanovoj palači, što su oni poslušali pa su uspostavljani mirni odnosi.¹¹ Pravih dokaza da je Bizant odigrao bilo kakvu, a kamoli aktivnu ulogu u naseljavanju Slavena u Dalmaciji (koje nije bilo ni onako mnogoljudno ni sustavno niti intenzivno kao što se često misli) nema, premda se već pouzdanije može pretpostaviti da je dodira od samog početka bilo. Drugo je pitanje smije li se inicijativa pripisati caru Herakliju, odnosno središnjim vlastima, jer je Bizant tada gotovo u potpunosti zauzet na Istoku gdje se vodila ključna borba za njegov opstanak, a kad pozornost svrće na zapad, pogled ne seže onkraj tračkih i istočnoilirčkih krajeva važnih za sigurnost prijestolnice koju je valjalo čuvati od sve nasrtljivijih Avara. Budući da su carske oblasti još dalje na zapadu vojnopolitički bile poglavito upućene na sebe, vjerojatnije je da su prvi pokušaji normalizacije odnosa potekli od predstavnika mjesnih vlasti koje su za to ionako bile neposrednije zainteresirane. O visokoj razini samosvojnosti mogao bi svjedočiti skupni nalaz imitiranih Heraklijevih solida iz Potkoma kod Zrmanje. Jedan je primjerak avarska krivotvorina pa bi on upućivao na veze s avarskim područjem (kojim god putovima da je dospio tako daleko na jug), međutim četiri komada su po svemu sudeći bili proizvod mjesne neslužbene kovnice, što ukazuje na lokalno prisvajanje temeljnih funkcija središnje vlasti (Somogy). Ovo govori i o slabim mogućnostima carskoga dvora da izravno kontrolira prilike u Dalmaciji, ali i o dovoljnoj žilavosti dalmatinskih zajednica i spremnosti da ispune tu prazninu. Moguće je da je spomenuti novac poslužio u stvaranju prvih aranžmana s došljacima. Ipak, valja pretpostaviti da su o dalekosežnim političkim potezima mjesni prvaci izvještavali dvor, izravno ili neizravno preko ravenskoga egzarha kao najvišeg zastupnika carskoga autoriteta na jadranskom području. Možda to objašnjava nalaz danas iščezlog pečata egzarha Pavla (723–726) iz Solina. Nemoguće je odgonetnuti u kojim je okolnostima onamo dospio, ali je po svoj prilici nekoć pečatio važnu pisanu pošiljku odaslanu u Dalmaciju. Teško je kazati znači li to da je egzarh imao izravnu nadležnost u Dalmaciji, no svakako je mogao igrati ulogu posrednika u prenošenju naloga središnjih vlasti.¹² Sličnu je dužnost možda obavio i sicilski strateg Pavao¹³ kojega je 718. godine car Lav III. (717–741) uputio da uspostavi red na otoku nakon uzurpacije. Prema jednoj rekonstrukciji (Živković), Pavao je nosio naloge slavenskim knezovima u Dalmaciji

¹⁰ DAI, gl. 35, 6–9, str. 90, 282–283, gl. 36, 7–9, str. 91, 282–283.

¹¹ Toma, gl. X, str. 44–45.

¹² Tibor Živković, The Strategos Paul and the Archontes of the Westerners, *Byzantina Symmeikta*, sv. 15, Atena 2002., str. 174, smatra da je Dalmacija potpadala pod ravenskog egzarha ili da je barem imala snažne veze s Italijom, što bi se svakako moglo iščitati iz opaske u djelu *O temama Konstantina VII. Porfirogeneta* da je Dalmacija predio Italije (*De thematibus*, 9.35–36).

¹³ Izneseno je mišljenje da je on istovjetan ravenskom egzarhu (Ludo Hartmann, *Untersuchungen zur Geschichte der byzantinischen Verwaltung in Italien*, Leipzig 1889., str. 21–23, Thomas S. Brown, *Gentlemen and Officers: Imperial Administration and Aristocratic Power in Byzantine Italy AD 554–800*, Rim 1984., str. 65).

da pruže pomoć pothvatu (to bi bili *arhonti Zapadnjaka* koje spominje izvor), ali je mnogo vjerojatnije da su zapovijedi bile namijenjene časnicima u bizantskim uporištima na zapadnoj i istočnoj obali Jadrana.¹⁴ Svakako bi ova dva primjera svjedočila o dodirima, makar posrednim, između carskoga središta i jadranskih gradova.

Da su spone postojale, pokazuju i nalazi novca iz 7. i 8. stoljeća, u pravilu pojedinačni primjerci. U Istri je otkriven novac careva Foke, Heraklija I., Heraklone (641), Konstanta II. (641–668), Konstantina IV. (668–685), Anastazija II. (713–715) i Konstantina V. (741–775). U Dalmaciji su također zastupljeni kovovi Foke, Heraklija I., Konstanta II. i Konstantina IV. (Brač, Dubrovnik, Solin, Ugljan, Zadar). Splitski Muzej hrvatskih arheoloških spomenika i Arheološki muzej u Splitu čuvaju primjerke Fokina i Heraklijeva novca, a numizmatičke zbirke dominikanskih samostana u Bolu na Braču i Starom Gradu na Hvaru sadrže novac Foke odnosno Tiberija III. (698–705). Na otoku Krku bizantski zlatnici iz 7. stoljeća pronađeni su u Baškoj, a jedan Heraklijev zlatnik potječe iz Vrbnika. Iz Like je jedan zlatnik Konstanta II. (Prozor kod Otočca). Na više mjesta u međuriječju Zrmanje i Cetine zatečeni su zlatnici Konstantina V. (Bajagić kod Sinja, Biskupija – Crkvina, Bribir, Cetina – Glavaš, Danilo Gornje, Dubrave, Gardun, Gornje Utoje, Gradac, Islam Latinski, Klis, Mokro Polje, Muć, Nin, Piramatovci, Prevjes, Štikovo, Topolje, Trilj, Vrpolje), a njima valja pribrojiti i zlatnik iz Donjeg Vaganca te još dva primjerka s nepoznatih nalazišta u Lici. Ovi kovovi u najnovije vrijeme povezuju se s intenzivnijim odnosima između istočnojadranskih gradova pod bizantskom vlašću i slavenskih skupina u njihovu zaleđu, tj. smatra se da je spomenuti novac bio izručen kao jamstvo za održavanje mira (Šeparović). Svi primjerci iskovani su u sirakuškoj kovnici, što podrazumijeva nesmetane veze između Dalmacije i italuskoga juga koji je preostao kao okosnica bizantskih posjeda na Zapadu nakon pada Ravenskog egzarhata 751. Buđenje Bizanta na istočnom Jadranu vidljivo je i u sudjelovanju dalmatinskih biskupa na općem koncilu na Istoku – ikonodulskom koncilu u Niceji (Nikeji) 787. godine.¹⁵ Navode se i njihova imena: splitski biskup Ivan, rapski biskup Urso, osorski biskup Lovro i kotorski biskup Ivan. Bez obzira na udaljenost carskog središta očuvao se osjećaj bizantske pripadnosti i podaništva. To nije promaknulo ni vanjskim promatračima. Tako Gotšalk iz Orbaisa u 9. stoljeću bilježi da je knez Trpimir ratovao protiv »naroda Grka« misleći na stanovnike dalmatinskih gradova pod vlašću Bizanta. U očima toga učenoga saskog redovnika oni su i »Latini podložni grčkom carstvu«, što je jasna uputnica na njihovo etnokulturno podrijetlo. Istu razliku uočava i trierski nadbiskup Amalarije iz Metza koji je, kako se čini, 813. posjetio Zadar kao franački poklisar na putovanju u Carigrad.¹⁶ Nedvojbeno je bilo i etničkih Grka, zacijelo ponajviše carskih dužnosnika i njihovih obitelji, na što bi ukazivali bizantski olovni pečati iz 9–10. stoljeća koji bilježe naglašeno grčka

¹⁴ Temeljni argument Tiboru Živkoviću (*The Strategos Paul and the Archontes of the Westerners, Byzantina Symmeikta*, sv. 15, Atena 2002., str. 165–166) da su nalozi upućeni slavenskim knezovima pojam je *keleúseis* (zapovijedi, naredbe) jer bi se on uvijek odnosio na zapovijedi namijenjene stranim vladarima koji priznaju bizantsko vrhovništvo. No Teofan Ispovjednik, koji je glavni izvor za čitavu zgodu (A. M. 6210), nije tako precizan pa riječ *keleúseis* (jedn. *keleúsís*) koristi u raznim situacijama, očito kao opću oznaku za carske zapovijedi.

¹⁵ Bitno je manje vjerojatno da su iz bizantske Dalmacije bili i »dalmatinski« biskupi za koje se kaže da su sudjelovali na ikonoklastičkom koncilu u Hijereji 754. godine (usp. Ivan Basić, *Dalmatinski biskupi na crkvenom saboru u Hijereji 754. godine, Spalatumque dedit ortum. Zbornik povodom desete godišnjice Odsjeka za povijest Filozofskog fakulteta u Splitu*, uredili Ivan Basić – Marko Rimac / Rasprave i prinosi, sv. 6/, Split 2014., str. 149–195).

¹⁶ Trpimir Vedriš, Još jedan franački teolog u Dalmaciji: Amalarije iz Metza njegovo putovanje u Carigrad 813. godine, *Historijski zbornik*, god. LVIII, Zagreb 2005., str. 12–13.

imena (Eustatije, Eutimije), pa je slabo vjerojatno da su ih sebi nadijevali Romani.¹⁷ Gotšalk je zapazio još nešto, očevitno doživjevši to kao neobičnost – da bizantski dalmatinski podanici vladara poistovjećuju s državom, tj. da kralja i cara zovu kraljevstvom, odnosno carstvom te govore »Bili smo kod kraljevstva«, »Stajali smo pred carstvom«, »Tako nam je reklo kraljevstvo« i »Tako nam je zborilo carstvo«.¹⁸ Jednako i za Mlečane pripovijeda da »grčkoga cara nikad ne zovu gospodarom nego gospodstvom« pa kažu »Blagostivo gospodstvo, smiluj nam se«, »Bili smo pred gospodstvom« i »Tako nam je reklo gospodstvo«.¹⁹ Potonje je bilo uobičajeno i u Istri. Tekst Rižanskog placita spominje »izaslanike carstva« koji se vraćaju »svom gospodstvu«.²⁰ U svemu ovome mogu se prepoznati latinske inačice izraza kojima su bizantski carevi označavali sebe u službenim ispravama,²¹ a to pokazuje ukorijenjenost istočnojadranskih romanskih zajednica u bizantski politički sustav. Ipak, nezaobilazna je bila i svijest o etnokulturnim razlikama. U tekstu Rižanskog placita za glavnog se zastupnika bizantske vlasti u Istri ističe da je bio »vojni načelnik Grka«, govori se i o »grčkom carstvu«, »vremenu Grka« te općenito o »Grcima« (naglašavanje je bilo posljedica i promijenjenih političkih okolnosti). Onkraj ovih razlika djelovala je kulturna integracija koja se ponajbolje opaža u onomastičkoj baštini, prihvaćanju grčkih imena ili imena iz bizantske tradicije, primjerice Bazilije, Gregorije/Grgur, Konstantin, Mauricije, Leon/Lav, Stauracije i Teodor (Rižanski placit). Nositelji navedenih imena pripadnici su mjesne elite, dužnosnici i biskupi, od kojih možda nijedan nije bio grčkog podrijetla. Da je bilo naseljenih i etničkih Grka, osim po analogiji s Dalmacijom, može se zaključiti i iz pisma pape Hadrijana I., sastavljenog prije 780. godine, u kojem se spominju »nadasve prokleti Grci koji nastanjuju isto mjesto, prije rečeno istarsko područje« te zasebno Istrani pod kojima se po svojoj prilici podrazumijeva romansko stanovništvo (*Codex Carolinus*, Ep. 63). Navedeni gorljivošću, kako stoji u pismu, Grci i dio Istrana lokalnom su biskupu Mauriciju iskopali oči optuživši ga da je pokrajinu želio izručiti Francima. Papa pak moli franačkog kralja Karla Velikog da zapovijedi furlanskom vojvodi Markariju da Mauricija vrati u njegovu biskupiju. Hadrijanovo pismo dokazuje da je u tom času Istra još bila pod bizantskom vlašću, ali i da se mogla očekivati franačka intervencija, što dodatno objašnjava usplahirenost bizantskih vladodržaca koji su bili pripravnici i na tako okrutan čin. Njihov nemir bio je sve izrazitiji otkako su Franci 774. godine oborili Langobardsko Kraljevstvo.²² Uskoro je franačko

¹⁷ *Catalogue of Byzantine Seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum of Art*. Volume 1. Italy, North of the Balkans, North of the Black Sea, uredili John Nesbitt – Nicolas Oikonomides, Washington 1991., 47–48 (nos. 14.4–5).

¹⁸ Lovre Katić, Saksonac Gottschalk na dvoru kneza Trpimira, *Bogoslovska smotra*, sv. 20/4, Zagreb 1933., str. 410–411.

¹⁹ Tibor Živković – Bojana Radovanović, Titre de Trpimir selon les dires de Gottschalk, *Istorijski časopis*, sv. LVIII, Beograd 2009., str. 35.

²⁰ *Rižanski placit*, 428.

²¹ Michael McCormick, The Imperial Edge: Italo-Byzantine Identity, Movement and Integration, A.D. str. 650–950. *Studies on the internal diaspora of the Byzantine empire*, uredili Hélène Ahrweiler – Angeliki E. Laiou, Washington 1998., str. 23.

²² Prema nekim mišljenjima, franački bi nasrtaj okončao i langobardsku vlast u Istri godine 773. (Lujko Margetić, L'Istria bizantina ed alcuni problemi del Placito di Risano, *Slovenija in sosednje dežele med antiko in karolinško dobo. Začetki slovenske etnogeneze / Slowenien und die Nachbarländer zwischen Antike und karolingischer Epoche. Anfänge der slowenischen Ethnogenese* I, uredio Rajko Bratož / Situla 39/, Ljubljana 2000., 81–95), godine 774. (Roberto Cessi, L'occupazione longobarda e franca dell'Istria nei secoli VIII e IX. *Atti dell'Istituto Veneto di scienze, lettere ed arti, Classe di scienze morali, lettere ed arti*, sv. C, Venecija 1940–1941) ili možda tek 776. godine (Jadran Ferluga, L'Istria tra Giustiniano e Carlo Magno, *Arheološki vestnik*, sv. 43, Ljubljana 1992). Pretpostavka o langobardskoj vlasti zasniva se na usamljenom podatku iz *Salernske kronike*

nadiranje prisililo Bizant da se nakon dvostoljetnog zastoja mnogo žustrije pozabavi prilikama na Jadranu.

Novi uspon i opadanje

Zapletaji u odnosima između Franačke i Bizanta prelili su se u otvoreni sukob najprije u južnoj Italiji, gdje su Franci 788. godine privremeno podvlastili Beneventsko vojvodstvo, odbivši bizantski napad uz pomoć svoga ustoličenika, vojvode Grimalda III., koji se uskoro ipak uspio riješiti franačkog vrhovništva.²³ Otprilike istovremeno, možda već 788., a svakako prije 791. godine, Franci su zaposjeli Istru, a da nisu nužno naišli na pravi otpor, o čemu vrela ništa ne kazuju. Zabavljeni na drugim stranama, čini se da su se tek na samom koncu 8. stoljeća ponovno aktivirali na Jadranu. Godine 799. pao je u zasjedi stanovnika Tarsatike furlanski vojvoda Erik koji je možda bio na izvidničkom pohodu prema bizantskim posjedima na dalmatinskoj obali pa bi njegova pogibija bila tako posljedica bizantskih nastojanja da zauzdaju franačku nasrtljivost. U svojim posezanjima Franci su vjerojatno računali na potporu barem dijela političke elite u bizantskim gradovima u Dalmaciji. U Veneciji su se 803. godine vlasti domogli franački pristaše, braća Obelijerije i Beato, koji su dvije godine poslije, netom poslije Božića, prispjeli caru Karlu Velikom s darovima u Diedenhofen. S njima su stigli i prvaci bizantske Dalmacije, zadarski zapovjednik (*dux*) Pavao i zadarski biskup Donat. I jedni i drugi podvrgnuli su se franačkom vrhovništvu, a Karlo je zauzvrat potvrdio njihovu vlast i zajamčio im široku samostalnost. Čini se ipak da je franački vladar obje oblasti prvenstveno smatrao svojevrsnim zalogom u tekućoj političkoj borbi s Bizantom, sredstvom za pregovore, jer u uredbi od 6. veljače 806. kojom je među sinovima podijelio državu ne spominje izričito Veneciju i Dalmaciju, pa čak ni Istru, kao dio Italije kralja Pipina (*Podjela kraljevstava* 2). Dakako, nenavođenje bi se dalo objasniti i time što se podrazumijevalo da ti krajevi pripadaju Italiji. S druge strane, radilo se o najnovijim stečevinama pa bi se možda smjelo očekivati da će one biti posebno istaknute, naročito ima li se na umu da je franačka Italija poistovječena s nekadašnjim langobardskim područjem (u *Podjeli kraljevstava* kaže se »Italija koja se naziva i Langobardija«), a Venecija i Dalmacija nikad nisu bile u sastavu Langobardskog Kraljevstva. Bizant nije otprio daljnje krnjenje svoga utjecaja i u jadranske je vode uplovila bizantska ratna flota pod vodstvom patricija Nicete (Nikete).²⁴ Prikaz sile smjesta je polučio učinak bez potrebe za bojem. Obelijerije se pokorio pa je potvrđen u časti dužda, no njegov je brat za svaki slučaj upućen kao talac u carsku prijestolnicu. Vjerojatno do jeseni

(c. 2), ljetopisu iz druge polovice 10. stoljeća, da je langobardski kralj Aistulf (749–756) osvojio Istru. Ako se osvajanje doista i dogodilo, budući da o njemu suvremeni izvori ništa ne znaju, nije moglo biti ni potpuno niti dugotrajno kao što neki misle (Jadran Ferluga, *Überlegungen zur Geschichte der byzantinischen Provinz Istrien*, *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, n. s. sv. 35/2, Stuttgart 1987). Možda se smije pretpostaviti da su se Langobardi morali povući već 754. godine nakon što su im Franci preoteli teritorij Ravenskog egzarhata. Ni Rižanski placit ne spominje langobardsku vlast, što bi moglo značiti da je vremenski bila dovoljno odmaknuta i dovoljno kratka da bude zaboravljena.

²³ Chris Wickham, *Early Medieval Italy. Central Power and Local Society, 400–1000*, London 1981., str. 49.

²⁴ *Annales Regni Francorum inde ab a. 741 usque ad a. 829 qui dicuntur Annales Laurissenses maiores et Einhardi* (dalje: ARF), priredili G. H. Pertz – F. Kurze, MGH SSRG 6, Hannover 1895., a. 806.

806. Bizantinci su zavladaali dalmatinskim lukama, u čemu im je podršku pružila mletačka flotila. Dalmatinska obala i otoci opet su se našli u vlasti Bizanta i to se nije promijenilo za trajanja čitavog rata s Francima. Niceta je s italjskim kraljem Pipinom sklopio 807. primirje, vrativši se potom u Carigrad.

U jesen 808., nakon što je primirje isteklo u kolovozu, pojavila se na Jadranu nova bizantska flota pod zapovjedništvom vojskovođe (*dux*) Pavla.²⁵ Brodovlje je najprije doplovilo u Dalmaciju, a onda se radi zimovanja usmjerilo u Veneciju. U proljeće 809. Pavao je napao franačko flotno uporište kod otoka Commachija blizu ušća rijeke Pad. No odbijen je poslije kraćega okršaja pa je uzmaknuo u Veneciju i otvorio pregovore s Pipinom koji su propali zbog otpora duždeva Obelijerija i Beata (potonji se u međuvremenu bio vratio iz Carigrada). Pavao je nato otplovio iz Jadrana. Italski je kralj sljedeće godine napao s kopna i mora Veneciju na poziv Obelijerija i Beata koji su se pobojali da će izgubiti vlast. Zaposjevši glavninu mletačkog područja i primivši predaju duždeva, Pipin je poslao flotu da opustoši dalmatinsku obalu.²⁶ O doseg i uspjehu ovog napada izvori ništa ne govore, ali se može pretpostaviti da se franačko brodovlje nije previše udaljavalo od Istre, što bi značilo da se na udaru ponajprije našlo kvarnersko područje. Franački je nasrtaj izazvao hitar bizantski odgovor i u Jadran je u proljeće opet uplovila carska flota predvođena Pavlom, sada strategom (vojnim namjesnikom) teme (vojnoupravne oblasti) Kefalonije koja je obuhvaćala otoke u Jonskom moru. Ne mogavši se nositi s Bizantincima na moru, franačke su se lađe povukle, ali je Pipin nametnuo Veneciji danak koji su Mlečani plaćali italjskom kralju još i u vrijeme Konstantina VII. Porfirogeneta, premda u smanjenu iznosu.²⁷ Budući da se spor između Franačke i Bizanta nije mogao razriješiti oružjem, otpočeo je u ljeto novi krug pregovora. Car Nicefor (Nikefor) I. (802–811) uputio je Pipinu poslanstvo koje je u Italiju stiglo prekasno da bi još na životu zateklo kralja koji je umro 8. srpnja 810. Bizantski je car poslao novo izaslanstvo izravno Karlu Velikom. Franački ga je vladar primio u listopadu u Aachenu, pokazavši se vrlo susretljivim. Pristao je izručiti dužda Obelijerija koji je bio pobjegao Francima i priznao je bizantsko vrhovništvo nad Venecijom, što je prešutno uključivalo i bizantsku Dalmaciju. Bizantski je izaslanik na povratku u proljeće 811. proveo svrgavanje Obelijerija i Beata koji su kažnjeni progonstvom, prvi u Carigrad, a drugi u Zadar. Mir je zaključen u travnju 812. kad je u Aachenu Karlo dočekaio poslanike novog bizantskog cara Mihaela I. Rangabea (811–813). Prema sporazumu, Bizantu je potvrđena vlast nad Venecijom i dalmatinskim gradovima, dok su Francima ostale Istra, Liburnija i Dalmacija. Uslijedili su pregovori oko ratifikacije ugovora i rješavanja specifičnih pitanja – razgraničenja između bizantskih uporišta u Dalmaciji i zaleđa koje je pripadalo hrvatskoj Dalmatinskoj kneževini, nedavno stasaloj pod franačkim vrhovništvom. Ti pregovori nisu bili dovršeni ni za vladavine Karlova sina i nasljednika Ludovika I. Pobožnog (814–840) kojemu je u ljeto 817. u Ingelheim stiglo poslanstvo cara Lava V. (813–820) tražeći da se definira granica u Dalmaciji.

Napredovanje Franaka potkraj 8. i početkom 9. stoljeća primoralo je Bizant da povede više računa o posjedima na istočnoj obali Jadrana. Vjerojatno je gubitak Istre potaknuo carske vlasti da čvršće ustroje bizantsku Dalmaciju koja je možda uređena

²⁵ ARF, a. 809.

²⁶ ARF, a. 810.

²⁷ DAI, gl. 28, 19–43, str. 62, 238–239.

kao dukat (vojnoupravno područje) sa središtem u Zadru, ako je suditi po tome što se u tom gradu početkom 9. stoljeća spominje duks Pavao. U 8. i 9. stoljeću organizirani su i drugi dukati, u Veneciji, Kalabriji i na Sardiniji.²⁸ Također, poznat je dalmatinski duks Eutimije s jednog olovnog pečata, okvirno datiranog u 9/10. stoljeće, pa je možda moguće dataciju pomaknuti prema ranom 9. stoljeću.²⁹ Premda je pretpostavka nedokaziva, Eutimije je mogao na dužnosti zamijeniti Pavla koji je vjerojatno opozvan nakon što se podvrgnuo Karlu Velikom.³⁰ Možda i nije slučajno što je u pitanju izrazito grčko ime, pretpostavi li se da je nakon predstavnika mjesne dalmatinske elite, Pavla, carski dvor sada imenovao Bizantinca kao osobu od mnogo većeg povjerenja da se neće dati privući na franačku stranu. U daljnjem razvoju, pošto što je sklopljen mir s Francima, ne bi bilo nevjerojatno da je bizantska Dalmacija organizirana kao tema jer se na pečatima koji se datiraju u prvu polovicu 9. stoljeća spominju dalmatinski strateg Brijenije i dalmatinski protomandator, tj. službenik podređen strategu.³¹ Otuda bi i »načelnik (*praefectus*) pokrajine Dalmacije« Ivan,³² koji je primio odbjegloga grabeškog patrijarha Fortunata kad je ovaj razotkriven kao pomagač pobunjenog donjopanonskog kneza Ljudevita, bio dalmatinski strateg. Mišljenje nije bez snage zna li se da je istu oznaku *praefectus* franački izvor pridijelio i kefalonijskom strategu Pavlu.³³ Jasnu želju carigradskog dvora da osnaži veze s Dalmacijom i jače je priveže uza sebe pokazuje i prijenos relikvija sv. Anastazije (Stošije) u Zadar oko 805. i sv. Tripuna (Trifuna) u Kotor 809. S istim je ciljem i car Lav V. oko 819. poslao nekoliko relikvija u Veneciju – bjelodan iskaz carske naklonosti.³⁴

Prema bizantskim vrelima³⁵ dalmatinski su gradovi za cara Mihaela II. (820–829) postali samosvojni. Teško je vjerovati da se pokrajina sasvim otela carskoj vlasti, no ponovno je uslijedilo razdoblje skućenijih mogućnosti Bizanta da aktivnije djeluje na ovom prostoru. Ipak, u Zadru je ujesen 821. utočište pronašao patrijarh Fortunat,

²⁸ Donald M. Nicol, *Byzantium and Venice. A study in diplomatic and cultural relations*, Cambridge 1999., 9, 11, 22.

²⁹ *Catalogue of Byzantine Seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum of Art*. Volume 1. *Italy, North of the Balkans, North of the Black Sea*, uredili John Nesbitt – Nicolas Oikonomides, Washington 1991., 47. Tibor Živković, Taktikon Uspenskog i tema Dalmacija, *Istorijski časopis*, sv. XLVIII, Beograd 2001., 32 ističe da je duks mogao biti i tematski časnik neposredno podređen strategu.

³⁰ U *Prosopography of the Byzantine Empire*, sv. I: 641–867, uredio John Robert Martindale, Farnham – Burlington 2001. (izdanje na CD ROM-u), s. v. *Paulos 97* zadarski Pavao poistovječen je s istoimenim zapovjednikom bizantske flote koja je na Jadranu operirala 808–809. godine. Osim istovjetnosti funkcije (*dux*), za tu identifikaciju nema stvarne osnove. Inače je Friedhelm Winkelmann, *Byzantinische Rang- und Ämterstruktur im 8. und 9. Jahrhundert: Faktoren und Tendenzen ihrer Entwicklung*, Berlin 1985., 117 izrazio mišljenje da bi duks Eutimije bio namjesnik pokrajine u prijelaznoj fazi između arhontije i teme, dok Tibor Živković, Taktikon Uspenskog i tema Dalmacija, *Istorijski časopis*, sv. XLVIII, Beograd 2001., 32 misli da je Eutimije bio časnik podređen strategu.

³¹ Ferdo Šišić, *Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara*, Zagreb 1925., 327, *Catalogue of Byzantine Seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum of Art*. Volume 1. *Italy, North of the Balkans, North of the Black Sea*, uredili John Nesbitt – Nicolas Oikonomides, Washington 1991., 46.

³² ARF, a. 821.

³³ ARF, a. 810. Vidi i Posedel, Pitanje dalmatinskog temata, 218–219, Lujo Margetić, »Provincijalni arhonti« Taktikona Uspenskog (s osobitim obzirom na arhonta Dalmacije), *Zbornik radova Vizantološkog instituta*, sv. XXIX–XXX, Beograd 1991., 47, Tibor Živković, Taktikon Uspenskog i tema Dalmacija, *Istorijski časopis*, sv. XLVIII, Beograd 2001., 32–35. Prva dvojica autora smatraju da je dalmatinska tema bila ustrojena u četrdesetim godinama 9. stoljeća, dok posljednji njezin osnutak smješta u 817. godinu.

³⁴ Donald M. Nicol, *Byzantium and Venice. A study in diplomatic and cultural relations*, Cambridge 1999., 23.

³⁵ DAI, gl. 29, 60–63, str. 64, 242–243; *Život Bazilijev*, gl. 52.

Zlatnici cara Teofila (829–842)

Zlatnik je iskovan u tridesetim godinama 9. stoljeća u Carigradu. Na aversu (licu) prikaz je cara Teofila, a na reversu (naličju) poprsja su Teofilova oca Mihaela II. (820–829) i sina Konstantina. Pronađen je na području Knina, ali točno mjesto i okolnosti nalaza nisu poznati. Danas se čuva u Muzeju hrvatskih arheoloških spomenika u Splitu. Najviše je Teofilova novca pronadeno na kninskom i kliškom području, a ima i primjeraka iz Istre, Dubrovnika i sa zadarskog područja. Mnogo veći je dotok bizantskog novca u 10–11. stoljeću. Osim anonimnih bizantskih brončanika, u hrvatsko je priobalje dospio novac brojnih bizantskih vladara iz tog vremena, među kojima su zastupljeni Lav VI., Konstantin VII., Roman I. Lakapen, Roman II., Ivan I. Cimisk, Nikefor II., Bazilije II., Konstantin VIII., Roman III. Argir, Mihael IV. Paflagonac, Teodora II., Konstantin X. Duka, Roman IV. Diogen, Mihael VII. Duka, Nikefor III. Botanijat i Aleksije I. Komnen. (Izvor fotografije: *Starohrvatski Solin*, Split 1992., 169)

što svjedoči da je Carstvo bilo pripravno iskoristiti nevolje svoga franačkog suparnika. Diplomatske su se izmjene nastavile pa su Mihael II. i Teofil (829–842) franačkom vladaru svaki uputili po dva poslanstva (821. i 827., odnosno 833. i 839) koja su smjerala očuvanju prijateljskih odnosa i mirnog stanja.

Mirovanje Bizanta vidljivo je u činjenici što se u tridesetim godinama 9. stoljeća razmahala nova pomorska sila na istočnoj jadranskoj obali, Neretvani, koji su gusarili Jadranom i samostalno pregovarali s Mlečanima. Napokon, bizantske flote nije bilo da spriječi arapske pljačkaške navale koje su u četrdesetim godinama dosegle sjeverni Jadran, nego je Bizant u pomoć pozvao mletačku mornaricu. Osim toga, knez Trpimir je potkraj četrdesetih godina napao bizantsku Dalmaciju i ratovao protiv »grčkog patricija«, kako bizantskog namjesnika Dalmacije naziva Gotšalk iz Orbaisa.³⁶ To bi moglo značiti da je tada još postojala tema jer su stratezi u pravilu nosili patricijski naslov, iako je moguće da je već nastupila promjena u pokrajinskom statusu Dalmacije budući da je tzv. Taktikon Uspenski, sastavljen sredinom 9. stoljeća, navodi kao arhontiju, tj. područje pod upravom arhonta, što je bio opći naziv za namjesnika, a naročito pokrajina na ivici Carstva, na otocima i u priobalju.³⁷ Sačuvano je šest pečata na kojima se spominje arhont Dalmacije, od toga tri s imenima (Georgije, Eustatije, Teofilakt).³⁸ Pečati su različito datirani, u 8/9., rano 9., sredinu 9., 9. i 9/10. stoljeće, no moguće je da svi pripadaju 9. stoljeću.

S usponom Bazilija I. (867–886) na prijestolje Bizant se iznova aktivirao na Jadranu. U tom času trajala je arapska opsada Dubrovnika pa je car 867. odaslao snažnu flo-

³⁶ Lovre Katić, Saksonac Gottschalk na dvoru kneza Trpimira, *Bogoslovska smotra*, sv. 20/4, Zagreb 1933., 410.

³⁷ Nicolas Oikonomides, *Les listes de préséance byzantines des IXe et Xe siècles /Le monde byzantin/*, Pariz 1972., 57, 12. Tibor Živković, Taktikon Uspenskog i tema Dalmacija, *Istorijski časopis*, sv. XLVIII, Beograd 2001., 41 pomiče dataciju Taktikona Uspenskog na 812/813. godinu.

³⁸ *Catalogue of Byzantine Seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum of Art*. Volume 1. *Italy, North of the Balkans, North of the Black Sea*, uredili John Nesbitt – Nicolas Oikonomides, Washington 1991., 47–48 (nos. 14.1–3, 5); Michael McCormick, *Origins of the European Economy: Communications and Commerce, AD 300–900*, New York 2002., 534; Tibor Živković, Taktikon Uspenskog i tema Dalmacija, *Istorijski časopis*, sv. XLVIII, Beograd 2001., 31–32.

tu od stotinu lađa pod zapovjedništvom drugarija (admirala) Nicete Orife koji je prinudio Arape na uzmak u Bari, čime je okončana petnaestomjesečna pomorska blokada grada. Nazočnost moćnoga bizantskog brodovlja ulila je novu živost u carske pozicije na Jadranu. Duskora je na bizantski poticaj stvoren širok savez, uperen protiv arapske prijetnje, koji je uključivao cara Ludovika II. (855–875), papu Hadrijana II. (867–872) i slavenske kneževine na istočnoj jadranskoj obali. U napadu koji je pokrenut 869. protiv Barija sudjelovale su i snage iz bizantske Dalmacije, pri čemu je glavna uloga pripala Dubrovčanima koji su dobili zadatak da na svojim brodovima prevezu slavenske čete. Bizantinci su pak poslali 400 vlastitih lađa. Naposljetku od zajedničke akcije nije bilo ništa jer su se Franci povukli iz okolice Barija, nakon čega se bizantska flota uputila prema Korintu. Prema jednoj vijesti iz druge polovice 10. stoljeća³⁹ Bizantinci su prepad slavenskih gusara na papinske poslanike koji su se 870. vraćali s koncila u Carigradu iskoristili da napadnu slavenske utvrde (vjerojatno u neretvanskim, a možda i hrvatskim oblastima) te odnesu velik plijen i mnoštvo zarobljenika. Ta bizantska navala pod vodstvom patricija Nicete Orife dogodila se u trenutku kad su se istočnojadranski Slaveni nalazili pod Barijem koji je opsjedao Ludovik II., uspjevši ga u veljači 871. zauzeti na juriš. Još neposredniji angažman Bizanta na istočnoj obali Jadrana uslijedio je 878. kad su Bizantinci za novoga hrvatskog kneza ustoličili svog štićenika Zdeslava. Njegova je vladavina potrajala tek godinu dana, ali je svjedočila o narasloj bizantskoj moći. Vjerojatno je do tog vremena obnovljena dalmatinska tema, ali ni sada nema nikakvih naznaka da je dobila unutarjni ustroj karakterističan za ostale teme, cjeloviti upravni aparat i vojnička (stratiotska) imanja.⁴⁰ Ime jednog njezina stratega, Eustatija, poznato je s pečata koji se datira u 9/10. stoljeće pa je na dužnosti možda bio u doba cara Lava VI. (886–912).⁴¹

Moguće je da je Zdeslavovo zbacivanje nagnalo cara Bazilija da promijeni agresivnu politiku jer vrela bilježe kako su bizantski gradovi u Dalmaciji primili nalog da novac koji su dotad isplaćivali strategu počnu davati slavenskim knezovima – Split 200 zlatnika, Trogir 100, Zadar 110, Osor 100, Rab 100, Krk 100 i Dubrovnik 72, pored vina i razne druge robe.⁴² Bazilijeva je odluka nedavno protumačena kao znak sloma bizantske politike na Jadranu te kao pokazatelj da je neposredna vlast Bizanta u Dalmaciji okončana (Ančić). Tvrdnja je možda presmionna, no strateg je očito ostao bez mjesnih prihoda koji su morali biti nadoknađeni iz drugog izvora, odnosno carske riznice.⁴³ Bazilije je vjerojatno na taj način želio urediti odnose sa slavenskim kneževinama svjestan da bizantska Dalmacija dugoročno ne bi izdržala pritisak iz zaleđa. Postupak se slagao s ustaljenom bizantskom politikom, ali je ipak upadljivo da je nakon Bazilija iznova nastupilo zamiranje koje se postupno pretvorilo u trajno uzmicanje stvarnoga bizantskog utjecaja na istočnoj obali Jadrana. Do sredine 10. stoljeća Neretvani su zavladaali otocima Korčulom, Mljetom i Bračom, dok su Hvar,

³⁹ *Salernska kronika*, c. 107.

⁴⁰ Jadran Ferluga, *Vizantiska uprava u Dalmaciji*, Beograd 1957., 73.

⁴¹ *Catalogue of Byzantine Seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum of Art*. Volume 1. *Italy, North of the Balkans, North of the Black Sea*, uredili John Nesbitt – Nicolas Oikonomides, Washington 1991., 48 (no. 14.5); Tibor Živković, *Taktikon Uspenskiog i tema Dalmacija*, *Istorijski časopis*, sv. XLVIII, Beograd 2001., 32.

⁴² *DAI*, gl. 30, 132–142, str. 80, 264–265.

⁴³ Doduše, prihod mu nije bio velik jer se u platnom popisu stratega navodi na pretposljednem mjestu (Jadran Ferluga, *Vizantiska uprava u Dalmaciji*, Beograd 1957., 79).

Vis i Lastovo ostali bizantskoj Dalmaciji.⁴⁴ Još prije hrvatski vladar Tomislav bio je u mogućnosti uredovati u crkvenim pitanjima koja su se ticala biskupija na tlu bizantske Dalmacije, no ona je i dalje potpadala pod carsku vlast, što pokazuje vijest da je iz nje i Drača 949. kretalo sedam brodova s ruskom posadom u bizantski pohod na Kretu.⁴⁵ Najdalje u privlačenju hrvatskih vladara Bizant je otišao dodijelivši znakove kraljevske vlasti i počasne naslova eparha (prefekta) i patricija.⁴⁶ Bizantski su carevi u Hrvatskoj tražili oslonac protiv narasle moći Bugara. Nedavno je u selu Podgradina u Livanjskom polju otkriven pečat cara Lava VI. i njegova suvladara Aleksandra (Mirnik, Bali). Pretpostavlja se da je pečatio važnu poruku namijenjenu hrvatskom vladaru (Periša), što je isključeno s obzirom na pravila bizantskoga diplomatskog protokola u suobraćanju sa stranim knezovima koji su mogli očekivati ispravu zapečaćenu zlatnom bulom, pa je po svemu sudeći poruka bila upućena bizantskom dužnosniku u Dalmaciji, možda u vezi s novačenjem slavenskih plaćenika u zaleđu istočnog Jadrana (Bali). Bugarsko-makedonski car Samuilo čak je početkom 11. stoljeća (Živković) navalio na bizantsku Dalmaciju, prodrijevši sve do Zadra. Ipak, čini se da je Bazilije II. (976–1025) uspio barem prolazno iznova učvrstiti bizantske pozicije na istočnoj jadranskoj obali koju su počeli svojatati i Mlečani. Njemu su se podredila braća Krešimir III. i Gojislav, za što su primila i **poblize neodređene časti**. Takvo stanje nije potrajalo jer je 1024. godine bizantski službenik, katepan Longobardije (oblasti na jugoistoku Italije) Bazilije Bojoan zarobio Krešimirovu suprugu, prebacivši se do Hrvatske iz Barija, zacijelo kao kaznu jer je hrvatski vladar ugrožavao bizantske posjede (jedan mletački ljetopisac iz 14. stoljeća bilježi da je Krešimir navodno svakodnevno nasrtajima uznemiravao Zadar i druge obalne gradove Dalmacije, što je zacijelo pretjerano). Zgoda pokazuje da su Bizantinci imali još dovoljno interesa i snage da se izravno upletu u prilike na istočnoj obali Jadrana. No kako je 11. stoljeće odmicalo, stvarni bizantski utjecaj u Dalmaciji bio je sve slabiji, dok je mjesna elita uzdizala svoju moć. Ipak, i dalje su bila ključna imenovanja koja su se dobivala od carskog dvora.

Zadarska patricijska obitelj Madijevaca odličan je primjer takvog razvoja. Prvi njezin poznati član, Madije I., bio je potkraj 10. stoljeća zadarski prior (gradonačelnik) i nosio je počasni naslov prokonzula, tj. antipata Dalmacije.⁴⁷ Najistaknutiji član roda, Grgur, također je isprva bio prior i prokonzul, no do 1036. dogurao je do službe stratega, što mu je donijelo i počasne naslove protospatara i patricija.⁴⁸ Godine 1064/1065. spominje se kao zadarski prior i strateg Nikola.⁴⁹ Vrlo vjerojatno je identičan istoimenom dužnosniku koji se na jednom olovnom pečatu pojavljuje s funkcijama stratega i katepana (vojnog namjesnika u pograničnoj oblasti) i u časti protospatara.⁵⁰ Njega je zacijelo naslijedio Leon koji se 1067. navodi kao katepan, protospatar i zadarski prior, a na dužnosti je bio i 1069. kad je zabilježen među svje-

⁴⁴ *DAI*, gl. 36, 14–23, str. 91, 282–283.

⁴⁵ *O ceremonijama I*, gl. 45, 9–10.

⁴⁶ Toma, gl. XIII, str. 54–55.

⁴⁷ CD 1, dok. 31, str. 45.

⁴⁸ CD 1, dok. 49, str. 68, dok. 51, str. 69, dok. 79, str. 108.

⁴⁹ CD 1, dok. 71, str. 100.

⁵⁰ Vladimir Mošin, Pečati Nikole protospatara, zadarskog stratega i katepana Dalmacije, *Numizmatičke vijesti*, sv. 19(30), Zagreb 1972., 17–22. Dosad je ovo jedinstven slučaj da se te dvije službe istodobno navode, što je možda odraz činjenice da je Nikola najprije bio strateg, a onda je bio imenovan katepanom.

Zlatnici Romana III. Argira (1028–1034)

Zlatni novac Romana III. Argira, tzv. romanat, naročito je čest. Ostave Romanovih zlatnika otkrivene su u Drumi (Podbabje, Imotski), Jabuci kod Trilja, na otoku Maslinoviku (kod Primoštena) i u Ogorju Gornjem kod Muća, a pojedinačni nalazi potječu iz Balijina Dolca nedaleko od Zagvozda, Baške na Krku, Biskupije kod Knina, s Biševa, iz Bogatića nedaleko od Drniša, Brguda (Benkovac), Crkvine kod Pakošтана, Čaporice nedaleko od Sinja, južne Dalmacije, Danila Gornjeg (Šibenik), Delongine glavice kod Trilja, Divojevića, Drežnice (Mostar), Dugopolja kod Splita, Klobuka (Ljubuški), Knina, Ličkog Osika, Mataka kod Nina, Mostara, Nadina, Nina, Orlića nedaleko od Nina, Starog Grada na Hvaru, Turković Sela (Ogulin), s Palagruže, iz Poljica, Solina, Vitine (Ljubuški), s Visa, iz Vrpolja i okolice Vida. Izneseno je nekoliko razloga za toliku količinu romanata duž istočne jadranske obale i u unutrašnjosti. Prema jednom mišljenju, novac bi potjecao s carske galije natovarene zlatom koja se nasukala u oluji, a opljačkao ju je dukljanski knez Stjepan (Stefan) Vojislav, što bilježi bizantski ljetopisac Ivan Skilica (Metcalf). Prema drugom mišljenju, radilo se o novcu koji je od cara na dar primio dalmatinski toparh Dobronja (Jakšić). U najnovije vrijeme ustvrđeno je da je dotok zlatnika posljedica probuđene gospodarske aktivnosti (Marović). (©Arheološki muzej u Splitu, snimio Tonči Seser)

docima u darovnici Petra Krešimira IV. za otok Maon.⁵¹ Pečat datiran u 10/11. stoljeće čuva ime spatarokandidata Leona, a iako se ne zna njegova točna služba, u svakom je slučaju izravno povezana s horonimom Hrvatska, što navodi na pomisao da se možda radilo o hrvatskom odličniku.⁵² Lokalni su mogućnici znali izravno suobraćati s carskim dvorom ne bi li izvukli korist za sebe. Tako je stanoviti dalmatinski arhont i toparh (mjesni upravitelj) imenom Dobronja, kojeg po svoj prilici ne treba poistovjetiti sa strategom Grgurom, ali ni smatrati hrvatskim kraljem (Margetić), dvaput za cara Romana III. Argira (1028–1034) posjetio carsku prijestolnicu. Oba puta bio je lijepo primljen i otpušten s darovima, prvi put s velikim blagom, dok je drugi put bio već skromnije obdaren. Kad je treći put prispio pod novim carem Mihaelom IV. Paflagoncem (1034–1041), zadržan je i utamničen zajedno sa suprugom i sinom, a njegova je oblast stavljena pod carsku kontrolu. Za vladavine Konstantina IX. Monomaha (1042–1055) Dobronja i njegova supruga su umrli, a sin je pobjegao.⁵³ Iako svaki pokušaj da se поближе odredi Dobronjin položaj i njegova oblast nužno vodi u nedokaziva domišljanja, čini se da je on upravljao manjim područjem koje je možda formalno pripadalo bizantskoj Dalmaciji, ali je uživalo

⁵¹ CD 1, dok. 79, str. 107, dok. 82, str. 114.

⁵² *Catalogue of Byzantine Seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum of Art. Volume 1. Italy, North of the Balkans, North of the Black Sea*, uredili John Nesbitt – Nicolas Oikonomides, Washington 1991., 48–49 (no. 16.1).

⁵³ *VII* 3, str. 203–205.

visok stupanj samostalnosti. Nakon što je Dobronja zatočen, moglo je jednostavno biti vraćeno pod vlast stratega, a da se time nisu narušili odnosi s Hrvatskim Kraljevstvom. Inače je vrijeme Romana III. Argira poznato po dotoku veće količine zlatnog novca otkrivena na više mjesta u Dalmaciji.

Dok su carske monete 9. stoljeća zastupljene s nešto manjim brojem nalaza, primjercima Teofila i Lava VI., kovovi 10–11. stoljeća mnogo su češći, a to ukazuje na stabilnije prilike i jačanje gospodarskih tokova. Novac je slavensko stanovništvo iz zaleđa prilagalo u grobove, što znači da mu je pridavalo simboličku vrijednost, a zlatnici su zacijelo bili dijelom pretapani radi izrade nakita. Stalan priljev novca jamčila je obveza gradova bizantske Dalmacije da slavenskim vladarima u susjedstvu plaćaju godišnji danak.

U Dubrovniku se snažnije osjećala bizantska vlast, a 1042. godine u njemu je stolovao zasebni strateg Katakalon Klazomenski kojeg je zarobio dukljanski knez Stefan (Stjepan) Vojislav,⁵⁴ nakon čega je dubrovačka tema ukinuta. Gradovi bizantske Dalmacije nastavili su još neko vrijeme datirati svoje isprave po carevima, primjerice Zadar (1091) i Dubrovnik (1108), ali se u Osoru u sedamdesetim godinama 11. stoljeća uz cara već slavio i hrvatski kralj. Moguće je da je Zvonimir 1081. čak i ratovao na strani Normana protiv Bizanta. *Bašćanska ploča* također svjedoči o vlasti hrvatskog kralja u dijelu nekoć bizantske Dalmacije (Krk). Pomutnju nastalu u Hrvatskoj u devedesetim godinama 11. stoljeća Bizant je iskoristio da privremeno opet zavlada dalmatinskim gradovima, ali prijašnja uprava više nije obnovljena. Napokon se 1105. ugarski kralj Koloman domogao bizantskih gradova. Međutim, Bizant nije odustao od toga da vrati sva izgubljena područja. U sporazumu koji je car Aleksije I. Komnen (1081–1118) sklopio 1110. s Pisom izrijekom se navodi obveza njezinih građana da ničim neće ugroziti postojeće carske posjede, ali ni skriviti gubitak oblasti koje Bizant tek kani prisvojiti u Hrvatskoj, Dalmaciji i Draču. No tek u drugoj polovici 12. stoljeća Carstvo je bilo kadro tu želju pretočiti u stvarnost.

⁵⁴ *VJ* 3, str. 211–213.

Izvori:

- AE* = *L'Année épigraphique*, godište 1890., glavni urednik René Cagnat, Pariz 1890.
- ARF* = *Annales regni Francorum inde ab a. 741 usque ad a. 829 qui dicuntur Annales Laurissenses Miores et Einhardi*, priredili Georg Heinrich Pertz – Friedrich Kurze (Monumenta Germaniae Historica, Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum ex Monumentis Germaniae historicis separatim editi 6), Hannover 1895.
- CIL* = *Corpus inscriptionum Latinarum*, sv. III/1–2, priredio Theodor Mommsen, Berlin 1873., Supplementa 1–2, priredili Theodor Mommsen – Otto Hirschfeld – Alfred von Domaszewski, Berlin 1902.
- Codex Carolinus* = *Codex Carolinus*, priredio Wilhelm Gundlach, u: *Epistolae Merovingici et Karolini aevi*, sv. I (Monumenta Germaniae Historica, Epistolarum tomus III), Berlin 1892., 469–657.
- DAI* = Konstantin Porfirogenet: *O upravljanju carstvom* (prijevod i komentari Nikola pl. Tomašić /hrvatski/, Gyula Moravcsik, Romilly James Heald Jenkins /engleski/, Zagreb 2003.; Constantine Porphyrogenitus, *De administrando imperio*, priredio Gyula Moravcsik, engleski prijevod Romilly James Heald Jenkins (Corpus fontium historiae Byzantinae 1 /= Dumbarton Oaks Texts 1/, Series Vasingtoniensis), Washington ²1967.
- De thematibus* = Constantino Porfirogenito, *De thematibus*, uvod, kritički tekst i komentar Agostino Pertusi (Studi e testi 160), Vatikan 1952. (pretisci 1967., 1976).
- Djela rimskih prvosvećenika = Liber Pontificalis. Texte, introduction et commentaire*, sv. I–II, priredio Louis Duchesne, Pariz 1886–1892. (novo izdanje, sv. I–III, priredio Cyrille Vogel, Pariz 1955–1957).
- Grgur I. Veliki = Gregorius I Papa, *Registrum epistolarum*, sv. I–II (*libri I–XIV*), priredili Paul Ewald – Ludo Moritz Hartmann (Monumenta Germaniae Historica Epistolae), Berlin 1891–1899.; *S. Gregorii Magni registrum epistolarum*, priredio Dag Norberg (Corpus Christianorum, Series Latina 140–140A), Turnhout 1982.
- ILCV* = *Inscriptiones Latinae Christianae Veteres*, sv. I–III, priredio Charles Diehl, Berlin 1924.–1931., IV: Supplementum, priredili Jacques Moreau – Henri Irénée Marrou, Berlin 1967.
- O ceremonijama* = Constantinus Porphyrogenitus, *De ceremoniis aulae Byzantinae*, sv. I, priredio Johann Jacob Reiske (Corpus scriptorum historiae Byzantinae 16), Bonn 1829.
- Pavao Đakon = Pavao Đakon / Paulus Diaconus: *Povijest Langobarda / Historia Langobardorum*, preveli Robert Ščerbe – Hrvoje Šugar, komentari i studije Tomislav Galović – Ivo Goldstein – Hrvoje Gračanin, Zagreb 2010.
- Podjela kraljevstava = Divisio regnorum*, u: *Karoli Magni capitulario, Capitularia regum Francorum I*, priredio Alfred Boretius (Monumenta Germaniae historica, Legum sectio II), Hannover 1883., 126–130.
- Rižanski placit* = Margetić, Lujo: O nekim pitanjima Rižanskog placita, *Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu*, sv. 43/4, Zagreb 1993., 407–438.
- Salernska kronika = Chronicon Salernitanum. Critical Edition with Studies on Literary and Historical Sources and on Language*, priredila Ulla Westerbergh (Acta Universitatis Stockholmiensis, Studia Latina Stockholmiensia 3), Stockholm – Lund 1956.
- Teofan Ispovjednik: Theophanes, *Chronographia*, sv. I–II, priredio Carl de Boor, Leipzig 1883.–1885. (pretisak: Hildesheim 1963); *The Chronicle of Theophanes Confessor. Byzantine and Near Eastern History AD 284–813*, prijevod, uvod i komentar Cyril Mango – Robert Scott uz suradnju Geoffreya Greatrexa, Oxford 1997.
- Teofilakt Simokata = *Theophylacti Simocatae historiae*, priredio Carl de Boor, ispravio Peter Wirth, Stuttgart 1972.; *The History of Theophylact Simocatta*, prijevod s uvodom i bilješkama Michael Whitby – Mary Whitby, Oxford 1986. (pretisak 1988); *Theophylaktos Simokates, Geschichte*, prijevod i tumačenje Peter Schreiner (Bibliothek der griechischen Literatur 20), Stuttgart 1985.
- Toma = Toma Arhidakon: *Historia Salonitana: povijest salonitanskih i splitskih prvosvećenika*; predgovor, latinski tekst, kritički aparat i prijevod na hrvatski jezik Olga Perić; povijesni komentar Mirjana Matijević Sokol; studija Toma Arhidakon i njegovo djelo Radoslav Katičić, Split 2003.; *Thomae archidiaconi Spalatinensis Historia Salonitanorum atque Spalatinorum pontificum / Archdeacon Thomas of Split, History of the bishops of Salona and Split*. Latinski tekst Olga Perić. Uredili, preveli i popratili bilješkama Damir Karbić – Mirjana Matijević Sokol – James Ross Sweeney (Central European Medieval Texts 4), Budimpešta – New York 2006.
- VII = Vizantijski izvori za istoriju naroda Jugoslavije*, sv. III, uredili Georgije Ostrogorski – Franjo Barišić (Posebna izdanja Vizantološkog instituta, knj. 10), Beograd 1966.
- Život Bazilijev* = Constantinus Porphyrogenitus, *De vita Basilii*, u: *Theophanes continuatus, Ioannes Cameniata, Symeon Magister, Georgius Monachos*, priredio Immanuel Bekker (Corpus scriptorum historiae Byzantinae 33), Bonn 1838., 211–353; *Chronographiae quae Theophanis Continuati nomine fertur liber quo Vita Basilii imperatoris amplectitur*, priredio i preveo Ihor Ševčenko (Corpus fontium historiae Byzantinae, series Berolinensis 42), Berlin 2008.

Literatura:

- Ančić, Mladen: The Waning of the Empire. The Disintegration of Byzantine Rule on the Eastern Adriatic in the 9th Century, *Hor-tus Artium Medievalium*, sv. 4, Zagreb – Motovun 1998., 15–24 (hrvatska inačica: Imperij na zalasku. Nestanak bizantske vlasti na istočnoj obali Jadrana u 9. stoljeću, *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, sv. 41, Zadar 1999., 1–20).
- Arheološka istraživanja na otocima Krku, Rabu i Pagu i u Hrvatskom primorju. *Znanstveni skup, Krk, 24–27. IX. 1985.*, uredili Božidar Čečuk – Željko Rapanić – Željko Tomičić (Izdanja Hrvatskog arheološkog društva 13), Zagreb 1988. (izd. 1989).
- Badurina, Anđelko: Bizantski plovni put po vanjskom rubu sjevernih jadranskih otoka, *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, sv. 16, Zagreb 1992., 7–9.
- Bali, Tomislav: Pečat bizantskih careva Lava VI. i Aleksandra iz Podgradine kod Livna, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest* 46, Zagreb 2014., 161–177.
- Basić, Ivan: Dalmatinski biskupi na crkvenom saboru u Hijereji 754. godine, *Spalatumque dedit ortum. Zbornik povodom desete godišnjice Odsjeka za povijest Filozofskog fakulteta u Splitu*, uredili Ivan Basić – Marko Rimac (Rasprave i prinosi sv. 6), Split 2014., 149–195.
- Bekić, Luka: Rimski i bizantski novac iz Veštra, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, III. ser., sv. XXXIV, Zagreb 2001., 169–180.
- Bonačić Mandinić, Maja: Nekoliko primjeraka bizantskog novca iz Salone, *Numizmatičke vijesti*, sv. 43, br. 1(54), Zagreb 2001., 17–20.
- Borri, Francesco: Duces e magistri militum nell'Italia esarcale (VI–VIII secolo), *Reti Medievali*, sv. 6, Firenca 2005., 1–47.
- Brown, Thomas S.: *Gentlemen and Officers: Imperial Administration and Aristocratic Power in Byzantine Italy AD 554–800*, Rim 1984.
- Brusić, Zdenko: Antička luka u Polačama na otoku Mljetu, *Arheološka istraživanja u Dubrovniku i dubrovačkom području. Znanstveni skup, Dubrovnik, 1–4. X. 1984.*, uredio Željko Rapanić (Izdanja Hrvatskog arheološkog društva 12), Zagreb 1987. (izd. 1988), 139–151.
- Brusić, Z.: Kasnoantička utvrđenja na otocima Rabu i Krku, *Arheološka istraživanja na otocima Krku, Rabu i Pagu i u Hrvatskom primorju. Znanstveni skup, Krk, 24–27. IX. 1985.*, uredili Božidar Čečuk – Željko Rapanić – Željko Tomičić (Izdanja Hrvatskog arheološkog društva 13), Zagreb 1988. (izd. 1989), 111–119.
- Byzantine Coins in Central Europe between the 5th and 10th Century. Proceedings from the conference organized by Polish Academy of Arts and Sciences and Institute of Archaeology University of Rzeszów under the patronage of Union Académique International (Programme No. 57 Moravia Magna), Kraków, 23–26 IV 2007.*, uredio Michał Parczewski (Moravia Magna. Series Polona III), Krakov 2009.
- Carile, Antonio: *L'Istria tra Bisanzio e Venezia, Istria e Dalmazia. Un viaggio nella memoria* (Atti del Convegno di Studi, Bologna, 10 marzo 1995), Bologna 1996., 37–52.
- Catalogue of Byzantine Seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum of Art. Volume 1. Italy, North of the Balkans, North of the Black Sea*, uredili John Nesbitt – Nicolas Oikonomides, Washington 1991.
- Cessi, Roberto: L'occupazione longobarda e franca dell'Istria nei secoli VIII e IX, *Atti dell'Istituto Veneto di scienze, lettere ed arti, Classe di scienze morali, lettere ed arti*, sv. C, Venecija 1940–1941., 289–313.
- Cessi, R.: La Dalmazia e Bisanzio nel sec. XI, *Atti dell'Istituto Veneto di scienze, lettere ed arti, Classe di scienze morali, lettere ed arti*, sv. CXXV, Venecija 1966–1967., 89–124.
- Curta, Florin: Invasion or inflation? Sixth- to seventh-century Byzantine coin hoards in Eastern and Southeastern Europe, *Annali dell'Istituto Italiano di Numismatica*, sv. 43, Rim 1996., 65–224.
- Curta, E.: The early Slavs in the northern and eastern Adriatic region. A critical approach, *Archeologia medievale*, sv. XXXVII, Firenca 2010., 307–329.
- Darouzès, Jean: Listes épiscopales du concile de Nicée (787), *Revue des études byzantines*, sv. 33, Pariz 1975., str. 5–76.
- Delonga, Vedrana: Bizantski novac u zbirci Muzeja hrvatskih arheoloških spomenika, *Starohrvatska prosvjeta*, III. ser., sv. 11, Zagreb 1981., 201–228.
- Delonga, V.: kasnoantički i bizantski novac iz Trogira i okolice, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, sv. 78, Split 1985., 95–116.
- Diehl, Charles: *Études sur l'administration byzantine dans l'exarchat de Ravenne (568–751)*, Pariz 1888.
- Etnogeneza Hrvata / Ethnogeny of the Croats*, uredio Neven Budak, Zagreb 1995.
- Ferjančić, Božidar: Vasilije I i obnova vizantijske vlasti u IX veku, *Zbornik Radova Vizantološkog instituta*, sv. XXXVI, Beograd 1997., 9–30.
- Ferluga, Jadran: *Vizantiska uprava u Dalmaciji* (Srpska akademija nauka, Posebna izdanja knj. 291, Vizantološki institut knj. 6), Beograd 1957. (talijanska inačica: *L'amministrazione bizantina in Dalmazia* /Miscellanea di studi e memorie 17), Venecija 1978).
- Ferluga, J.: *Byzantium on the Balkans. Studies on the Byzantine Administration and the Southern Slavs from VIIth to the XIIth Centuries*, Amsterdam 1976., 97–130.
- Ferluga, J.: Überlegungen zur Geschichte der byzantinischen Provinz Istrien, *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, n. s., sv. 35/2, Stuttgart 1987., 164–173.
- Ferluga, J.: L'Istria tra Giustiniano e Carlo Magno, *Arheološki vestnik*, sv. 43, Ljubljana 1992., 175–190.
- Fisković, Cvito: Ranosrednjovjekovne ruševine na Majsanu, *Starohrvatska prosvjeta*, III. ser., sv. 11, Zagreb 1981., 137–162.
- Girardi-Jurkić, Vesna: Kontinuitet utvrđivanja u Istri, *Histria antiqua*, sv. 6, Pula – Brijuni – Medulin 2000., 9–20.

- Goldstein, I.: *Bizant na Jadranu. Bizant na Jadranu od Justinijana I. do Bazilija I.* (Biblioteka Latina et Graeca. Radovi. Knjiga XIII.), Zagreb 1992.
- Goldstein, I.: 11. stoljeće: Hrvatska istiskuje Bizant iz Dalmacije, *Zbornik Pravnog fakulteta Sveučilišta u Rijeci*, Suppl., br. 1, Rijeka 2001., 377–393 (engleska inačica: The Disappearance of Byzantine Rule in Dalmatia in the 11th Century, *Byzantium and East Central Europe*, uredili Günther Prinzing – Maciej Salamon uz pomoć Paula Stephensona /Byzantina et Slavica Cracoviensia III/, Krakov 2001., 129–141).
- Goldstein, I.: *Hrvati, hrvatske zemlje i Bizant* (FF press. Udžbenici i priručnici. Sv. II), Zagreb 2003.
- Gračanin, Hrvoje: *Južna Panonija u kasnoj antici i ranom srednjovjekovlju (od konca 4. do konca 11. stoljeća)*, Zagreb 2011.
- Gračanin, H. – Antunović, Zorana: Bizantski car Heraklije I. u hrvatskoj historiografiji, *Povijesni prilozi*, sv. 43, Zagreb 2012., 9–30.
- Guillaumin, Jean-Yves: *Sur quelques notices des arpenteurs romains*, Pariz 2007.
- Guillou, André: La presenza bizantina nell'arco adriatico, *Antichità altoadriatiche*, sv. XXVIII, Udine 1986., 407–421.
- Gunjača, Zlatko: Kasnoantička fortifikacijska arhitektura na istočno-jadranskom priobalju i otocima, *Žirjanski libar*, uredio Eduard Kale, Žirje – Šibenik 1994., 49–61.
- Ilkić, Mato – Vukušić, Mirko: Prilog poznavanju optjecaja novca u srednjem i ranom novom vijeku na području sjeverne Dalmacije, *Dani Stjepana Gunjače 2: zbornik radova. Hrvatska srednjovjekovna povijesno arheološka baština – međunarodne teme*, uredio Tomislav Šeparović, Split 2012., 197–236.
- Hartmann, Ludovik: *Untersuchungen zur Geschichte der byzantinischen Verwaltung in Italien*, Leipzig 1889.
- Jakšić, Nikola: Solidus romanatus na istočnoj jadranskoj obali, *Starohrvatska prosvjeta*, III. ser., sv. 12, Split 1982., 173–184.
- Jeličić-Radonić, Jasna: *Ranokršćanske dvojne crkve u Starom Gradu na Hvaru* (XIII međunarodni kongres za starokršćansku arheologiju. Posebna izdanja knjiga 5.), Split 1994.
- Jurić, Radomir: Srednjovjekovni novac na zadarskom području, *Dvadeset stoljeća upotrebe novca na zadarskom području: izložba* (Katalozi 2), Zadar 1987., 65–90.
- Karačić, Zlatko: Tragovi bizantskog urbanizma u Hrvatskoj, *Prostor*, sv. 3, br. 2(10), Zagreb 1995., 285–298.
- Katić, Lovre: Saksonac Gottschalk na dvoru kneza Trpimira, *Bogoslovska smotra*, sv. 20/4, Zagreb 1933., 403–432.
- Katić, Miroslav: Nova razmatranja o kasnoantičkom gradu na Jadranu, *Opuscula Archaeologica*, sv. 27, Zagreb 2003., 523–528.
- Košćak, Vladimir: Pripadnost istočne obale Jadrana do splitskih sabora 925–928., *Historijski zbornik*, sv. XXXIII–XXXIV, Zagreb 1980–1981., 291–355.
- Krahwinkler, Harald: *Friaul im Frühmittelalter. Geschichte einer Region vom Ende des fünften bis zum Ende des zehnten Jahrhunderts* (Veröffentlichungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung, sv. XXX), Beč – Köln – Weimar 1992.
- Lounghis, Telemachos C.: *Les ambassades byzantines en occident depuis la fondation des états barbares jusque' aux croisades (407–1096)*, Atena 1980.
- Margetić, Lujo: Marginalije uz rad V. Koščaka »Pripadnost istočne obale...« (HZ XXXIII – XXXIV, 1980–1981., 291–355), *Historijski zbornik* XXXVI, Zagreb 1983., 255–286.
- Margetić, L.: »Provincijalni arhonti« Taktikona Uspenskog (s osobitim obzirom na arhonta Dalmacije), *Zbornik radova Vizantološkog instituta*, sv. XXIX–XXX, Beograd 1991., 45–59.
- Margetić, L.: Neka pitanja prijelaza vlasti nad Istrom od Bizanta na Franke, *Acta Histriae*, sv. II, Kopar 1994., 5–24.
- Margetić, L.: Marcellinus – scolasticus i proconsul Dalmatiae, *Historijski zbornik*, sv. L, Zagreb 1997., 1–8.
- Margetić, L.: Dalmacija u drugoj polovici VI. stoljeća i Justinijan, *Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu*, sv. 47, Zagreb 1997., 205–215.
- Margetić, L.: L'Istria bizantina ed alcuni problemi del Placito di Risano, *Slovenija in sosednje dežele med antiko in karolinško dobo. Začetki slovenske etnogeneze / Slowenien und die Nachbarländer zwischen Antike und karolingischer Epoche. Anfänge der slowenischen Ethnogenese I*, uredio Rajko Bratož (Situla 39), Ljubljana 2000., 81–95.
- Margetić, L.: Iz starije hrvatske povijesti, *Radovi Zavoda za povijesnu znanost HAZU u Zadru*, sv. 43, Zadar 2001., 1–11.
- Margetić, L.: Dobronja – zadarski dužnosnik ili hrvatski kralj?, *Croatia Christiana Periodica*, sv. XXX, br. 58, Zagreb 2006., 1–52.
- Marović, Ivan: Reflexions about the Year of the Destruction of Salona, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, sv. 77 (Disputationes Salonitanae I), Split 1984., 293–314 (hrvatska inačica: O godini razorenja Salone, *Vjesnik za arheologiju i povijest dalmatinsku*, sv. 99, Split 2006., 253–273).
- Marović, I.: Depot bizantskog novca iz Slatina (o. Čiovo) i novci solinske kovnice u Arheološkom muzeju u Splitu, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, sv. 79, Split 1986., 285–308.
- Marović, I.: A Hoard of Byzantine Gold Coins from Naron, *Studia numismatica Labacensia Alexandro Jeločnik oblata*, uredili Peter Kos – Željko Demo (Situla 26), Ljubljana 1988., 295–316 (hrvatska inačica: Ostava bizantskih zlatnika iz Narone, *Vjesnik za arheologiju i povijest dalmatinsku*, sv. 99, Split 2006., 235–249).
- Marović, I.: Novac Romana III. Argira u Arheološkome muzeju u Splitu, *Vjesnik za arheologiju i povijest dalmatinsku*, sv. 99, Split 2006., 275–297 (engleske inačice: The Coinage of Romanos III Argiros in the Archaeological Museum in Split, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, sv. 87–89, Split 1998., 305–334; The Coinage of Romanos III Argiros in the Archaeological Museum in Split. Catalogue, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, sv. 90–91, Split 1999., 349–360).
- Matijašić, Robert: Zbirka bizantskog novca u Arheološkom muzeju Istre u Puli, *Starohrvatska prosvjeta*, III. ser., sv. 13, Zagreb 1983., 217–232.

- Matijašić, R.: *Povijest hrvatskih zemalja u kasnoj antici od Dioklecijana do Justinijana*, (Povijest hrvatskih zemalja u antici, 2. svezak), Zagreb 2012.
- McCormick, Michael: The Imperial Edge: Italo-Byzantine Identity, Movement and Integration, A.D. 650–950, *Studies on the internal diaspora of the Byzantine empire*, uredili Hélène Ahrweiler – Angeliki E. Laiou, Washington 1998., 17–52.
- McCormick, M.: *Origins of the European Economy: Communications and Commerce, AD 300–900*, New York 2002.
- Metcalf, David Michael: A Shipwreck on the Adriatic Coast and some Gold Coins of Romanus III. Argyrus, *Greek, Roman and Byzantine Studies*, sv. 3/2–3, Chicago 1963., 101–106.
- Mirnik, Ivan: Skupni nalaz bizantskog brončanog novca 6. stoljeća iz Kaštel Starog, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, III. ser., sv. 9, Zagreb 1975., 161–166.
- Mirnik, I.: O numizmatičkoj zbirci Dominikanskog samostana u Bolu na Braču, *Vijesti muzealaca i konzervatora Hrvatske*, sv. XXVI-II/1, Zagreb 1979., 10–21.
- Mirnik, I.: Numizmatička zbirka Dominikanskog samostana u Starom Gradu na Hvaru, *Vijesti muzealaca i konzervatora Hrvatske*, sv. XXVIII/3, Zagreb 1979., 5–15.
- Mirnik, I.: Ostava bizantskog novca s Majsana, *Numizmatičar* 5, Beograd 1985., 141–146.
- Mirnik, I.: Nalazi novca s Majsana, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, III. ser., sv. 18, Zagreb 1985., 87–96.
- Mirnik, I.: Nalazi starog novca u Benkovcu i okolici, *Benkovački kraj kroz vjekove, Zbornik radova sa znanstvenog skupa*, sv. I, uredili Julijan Medini – Marko Atlagić, Zadar – Benkovac 1987., 83–100.
- Mirnik, I.: Skupni nalazi novca iz Hrvatske IX. Skupni nalaz Heraklijevih zlatnika iz Zrmanje, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, III. ser., sv. XXIII, Zagreb 1990., 163–171.
- Mirnik, I.: Numizmatički nalazi u Dubrovniku (Prethodni izvještaj o bizantskom novcu), *Etnogeneza Hrvata / Ethnogeny of the Croats*, uredio Neven Budak, Zagreb 1995., 169–177, 265–266.
- Mirnik, I.: O kasnorimskom i bizantskom novcu 5.–13. st. u kontinentalnoj Hrvatskoj, *Zbornik Pravnog fakulteta Sveučilišta u Rijeci*, Suppl., br. 1, Rijeka 2001., 75–90.
- Mirnik, I.: Two Recent Finds of Medieval Lead Seals, *Folia archaeologica Balkanica*, sv. 1, Skopje 2006., 479–484.
- Mirnik, I.: Zlatnici Romana III. Argira u numizmatičkoj zbirci Arheološkoga muzeja u Zagrebu, *Vjesnik za arheologiju i povijest dalmatinsku*, sv. 99, Split 2006., 369–378.
- Mirnik, I. – Šemrov, Andrej: Byzantine Coins in the Zagreb Archaeological Museum Numismatic Collection. Anastasius I (A.D. 497–518) – Anastasius II (A.D. 713–715), *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, III. ser., sv. XXX–XXXI, Zagreb 1997–1998., 129–258.
- Mošin, Vladimir: Pečati Nikole protospatara, zadarskog stratega i katepana Dalmacije, *Numizmatičke vijesti*, sv. 19(30), Zagreb 1972., 17–22.
- Nicol, Donald M.: *Byzantium and Venice. A study in diplomatic and cultural relations*, Cambridge 1999.
- Nikolajević-Stojković, Ivanka: Solinski pečat egzarha Pavla (723–726), *Zbornik radova Vizantološkog instituta*, sv. VII, Beograd 1961., 61–66.
- Nikolić, Zrinka: Madijevci: primjer obitelj idalmatinske gradske elite u desetom i jedanaestom stoljeću, *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti HAZU*, sv. 23, Zagreb 2005., 1–12.
- Oikonomidès, Nicolas, *Les listes de préséance byzantines des IXe et Xe siècles* (Le monde byzantin), Pariz 1972.
- Pedišić, Ivo: Ostaci stambene arhitekture u bizantskoj utvrđi na otoku Žirju, *Histria antiqua*, sv. 7, Pula – Zagreb 2001., 123–130.
- Periša, Darko: Geopolitički položaj, administrativna i crkvena pripadnost i regionalni identitet Hrvata u Livnu, Duvnu, Glamoču i Kupresu, *Status – magazin za političku kulturu i društvena pitanja*, br. 15, Mostar 2011., 298–333.
- Posedel, Josip: Pitanje dalmatinskog temata u prvoj polovici IX. stoljeća, *Historijski zbornik*, sv. III, Zagreb 1950., 217–220.
- Prigent, Vivien: Notes sur l'évolution de l'administration byzantine en Adriatique (VIIIe–IXe siècle), *Mélanges de l'École Française de Rome – Moyen Age*, sv. 120/2, Rim 2008., 393–417.
- Prosopography of the Byzantine Empire*, sv. I: 641–867, uredio John Robert Martindale, Farnham – Burlington 2001. (izdanje na CD ROM-u).
- Rapanić, Željko: Istočna obala Jadrana u ranom srednjem vijeku (Povijesna i povijesnoumjetnička razmatranja), *Starohrvatska prosvjeta*, III. ser., sv. 15, Zagreb 1985., 7–30 (talijanska inačica: La costa orientale dell'Adriatico nell'alto medioevo (Considerazioni storico-artistiche), *Gli Slavi occidentali e meridionali nell'alto medioevo, Spoleto, 15–21 aprile 1982*, sv. II /Settimane di Studi del Centro Italiano di Studi sull'Alto Medioevo 30/, Spoleto 1983., 831–869).
- Somogy, Péter: Die Imitativsolidi des Heraclius (616–629) von Zrmanja, Kroatien – eine Neubewertung, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, III. ser., sv. XLIII, Zagreb 2010., 433–448.
- Starohrvatska spomenička baština. Radanje prvog hrvatskog kulturnog pejzaža. Zbornik radova znanstvenog skupa održanog 6–8. listopada 1992.*, uredili Miljeko Jurković – Tugomir Lukšić, Zagreb 1996.
- Stephenson, Paul: *Byzantium's Balkan Frontier. A Political Study of the Northern Balkans, 900–1204*, Cambridge 2000.
- Suić, Mate: Bizantinski limes na istočnoj obali Jadrana, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, sv. 35 (Petricolijev zbornik I), Split 1995. (izd. 1997), 133–145.
- Šeparović, Tomislav: Nove spoznaje o nalazima ranosrednjovjekovnog novca u južnoj Hrvatskoj, *Starohrvatska prosvjeta*, III. ser., sv. 30, Split 2003., 127–137.
- Šeparović, T.: Coin Finds of Emperor Constantine V Copronymus in southern Croatia, *Byzantine Coins in Central Europe between*

- the 5th and 10th Century. Proceedings from the conference organized by Polish Academy of Arts and Sciences and Institute of Archaeology University of Rzeszów under the patronage of Union Académique International (Programme No. 57 Moravia Magna), Kraków, 23–26 IV 2007.*, uredio Michal Parczewski (Moravia Magna. Series Polona III), Krakov 2009., 553–559.
- Šišić, Ferdo: *Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara*, Zagreb 1925. (pretisak 1990).
- Tomičić, Željko: Arheološka svjedočanstva o ranobizantskom vojnom graditeljstvu na sjevernojadranskim otocima, *Prilozi Instituta za povijesne znanosti Sveučilišta u Zagrebu*, sv. 5–6, Zagreb 1988–1989. (izd. 1990), 29–53.
- Treadgold, Warren: *The Byzantine Revival 780–842*, Stanford 1988.
- Turković, Tin: The Late Antique »Palace« in Polače Bay (Mljet) – Te-trarchic »Palace«?, *Hortus Artium Medievalium*, sv. 17, Motovun – Zagreb 2011., 211–233.
- Vedriš, Trpimir: Još jedan franački teolog u Dalmaciji: Amalarije iz Metza i njegovo putovanje u Carigrad 813. godine, *Historijski zbornik*, sv. LVIII, Zagreb 2005., 1–27.
- Venezia e la Dalmazia anno Mille. Secoli di vicende comuni. Atti del convegno di studio, Venezia, 6 ottobre 2000, uredio Nedo Fiorentin, Treviso – Venecija 2002.
- Wickham, Chris: *Early Medieval Italy: Central Power and Local Society 400–1000*, London – Basingstoke 1981.
- Winkelman, Friedhelm: *Byzantinische Rang- und Ämterstruktur im 8. und 9. Jahrhundert: Faktoren und Tendenzen ihrer Entwicklung*, Berlin 1985.
- Živković, Tibor: Taktikon Uspenskog i tema Dalmacija, *Istorijski časopis*, sv. XLVIII, Beograd 2001., 9–44 (engleska inačica: Uspenskij's Taktikon and the Theme of Dalmatia, *Byzantina Symmeikta*, sv. 17, Atena 2007., 49–85; također u: Isti, *Forging Unity: The South Slavs between East and West: 550–1150*, Beograd 2008., 105–146).
- Živković, T.: Pohod bugarskog cara Samuila na Dalmaciju, *Istorijski časopis*, sv. XLIX, Beograd 2002., 9–25.
- Živković, T.: The Strategos Paul and the Archontes of the Westerners, *Byzantina Symmeikta*, sv. 15, Atena 2002., 161–176.
- Živković, T. – Bojana Radovanović: Titre de Trpimir selon les dires de Gottschalk, *Istorijski časopis*, sv. LVIII, Beograd 2009., 33–42.